ePublishing

EKT ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

The Gleaner

Vol 21 (1997)

In Memoriam of Leandros Vranousis

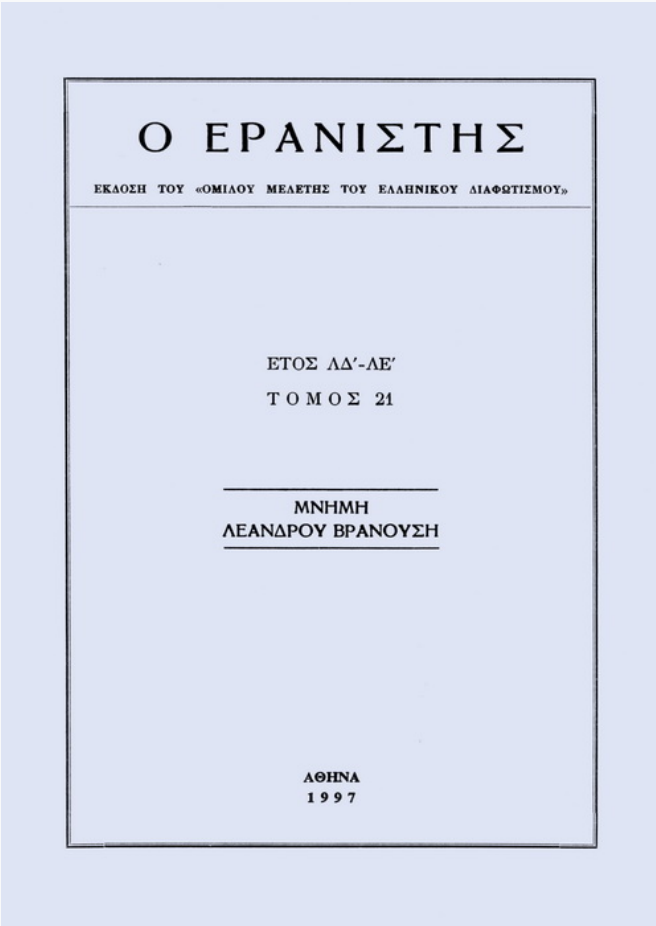

Ο ΕΡΑΝΙΣΤΗΣ

ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ «ΟΜΙΛΟΥ ΜΕΛΕΤΗΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ»

ΕΤΟΣ ΛΔ'-ΛΕ'

ΤΟΜΟΣ 21

ΜΝΗΜΗ
ΛΕΑΝΔΡΟΥ ΒΡΑΝΟΥΣΗ

ΑΘΗΝΑ
1997

Οι αντιλήψεις των ξένων για τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό

Ελένη Αγγελομάτη–Τσουγκαράκη

doi: 10.12681/er.214

To cite this article:

Αγγελομάτη–Τσουγκαράκη Ε. (1997). Οι αντιλήψεις των ξένων για τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό. *The Gleaner*, *21*, 225–247. https://doi.org/10.12681/er.214

https://epublishing.ekt.gr | **e-Publisher:** EKT | **Downloaded at:** 12/10/2024 05:36:30

ΟΙ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΤΩΝ ΞΕΝΩΝ ΓΙΑ ΤΟΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟ

ΗΑΜΕΣΗ ΣΧΕΣΗ ΠΟΥ ἀναπτύσσεται δυναμικὰ ἀνάμεσα στὸν Ἑλληνισμὸ καὶ τὴν Εὐρώπη ἀπὸ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 18ου αἰώνα καὶ ἑξῆς, ἡ βαθμιαία ἔξοδος ἀπὸ τὸν παραδοσιακὸ ἀπομονωτισμὸ τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας καὶ τῆς πνευματικῆς της ζωῆς καθὼς καὶ ἡ προσπάθεια σύνδεσης μὲ τὰ νέα ρεύματα καὶ τὸ δυτικὸ τρόπο σκέψης καὶ βίου συνήθως ἐξετάζονται ἐκ τῶν ἔσω, δηλαδὴ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν Ἑλλήνων. Πολὺ λιγότερη προσπάθεια ἔχει γίνει γιὰ νὰ δοῦμε τὸ φαινόμενο καὶ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ μὲ τὴ ματιὰ τῶν ἄλλων, δηλαδὴ τῶν συγχρόνων τους Εὐρωπαίων, καὶ συνδυάζοντας τὶς πληροφορίες καὶ τὶς ἀπόψεις τους νὰ τὰ ξανακοιτάξουμε κι ἐμεῖς ἀπὸ μιὰ ἄλλη, ἴσως, ὀπτικὴ γωνία, νὰ ἐπιβεβαιώσουμε ἢ νὰ ἀλλάξουμε τὶς δικές μας θεωρίες καί, πιθανόν, νὰ ὁδηγηθοῦμε σὲ μιὰ καλύτερη κατανόησή τους.

Τὸ θέμα μας, «οἱ ἀντιλήψεις τῶν ξένων γιὰ τὸν νεοελληνικὸ διαφωτισμό», σχετίζεται στενὰ μὲ τὸ πῶς εἶδαν οἱ ξένοι τοὺς σύγχρονούς τους Ἕλληνες, ἀφοῦ οὐσιαστικὰ ἀποτελεῖ ἕνα τμῆμα τῆς συνολικῆς τους θεώρησης. Γιὰ τὸ εὐρύτερο θέμα ἔχουν γραφεῖ ἀρκετά, ἂν καὶ πολλὰ ἀπομένουν ἀκόμη πρὸς διερεύνηση. Γιὰ τὸ εἰδικότερο ἡ ἔρευνα προχωρεῖ μὲ βραδεῖς σχετικὰ ρυθμούς.

Τὸ ἐγχείρημα βεβαίως εἶναι δύσκολο, πολύπλοκο καὶ ἀπαιτεῖ εὐρύτητα γνώσεων καὶ ἔρευνα τόσο σὲ ἑλληνικὸ ὅσο καὶ σὲ πανευρωπαϊκὸ ἐπίπεδο, ποὺ ἡ πραγματοποίησή της ἀπὸ ἕνα μόνο ἐρευνητὴ θὰ ἀποτελοῦσε ἔργο ζωῆς. Ὁ μεγάλος ἀπών, ὁ Λέανδρος Βρανούσης, τὴ μνήμη τοῦ ὁποίου τιμοῦμε σήμερα, θὰ ἦταν ὁ πιὸ κατάλληλος γιὰ νὰ τὸ ἐπιχειρήσει. Ἡ σημερινὴ δική μου προσπάθεια νὰ προσεγγίσω τὸ θέμα ἀπὸ ὁρισμένες μόνον ἀπόψεις ἃς θεωρηθεῖ περισσότερο ὡς ἀπόπειρα συγκέντρωσης καὶ ταξινόμησης γνωστῶν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἀλλὰ ὄχι πάντοτε ἀξιοποιημένων πληροφοριῶν, καὶ ὡς ἔναυσμα γιὰ μιὰ μεγαλύτερη ἐμβάθυνση καὶ ἔρευνα.

Εἶχε ὁ νεοελληνικὸς διαφωτισμὸς ἀκτινοβολία στοὺς ξένους; Ποιοὶ ἦταν αὐτοὶ οἱ ξένοι; Τί γνώριζαν ἢ τί εἶχαν καταλάβει ἀπὸ τὶς συντελούμενες ἀλλαγὲς στὴν πνευματικὴ καὶ πολιτιστικὴ ζωὴ τῶν Ἑλλήνων; Ποιὲς ἦταν

οἱ πηγὲς πληροφόρησής τους, καὶ πῶς ἀξιολογοῦσαν ὅσα γνώριζαν; Αὐτὰ εἶναι μερικὰ ἀπὸ τὰ ἐρωτήματα ποὺ εὔλογα τίθενται. Σὲ μερικὰ ἡ ἀπάντηση εἶναι σχετικὰ εὔκολη ἂν δοθεῖ γενικά· εἶναι ὅμως πολὺ δυσκολότερο νὰ δοθοῦν ἀπαντήσεις ὅταν τὰ θέματα ἐξειδικεύονται, ἢ ἂν θελήσουμε νὰ ἐξετάσουμε τομεῖς οἱ ὁποῖοι δὲν ἔχουν ἀκόμη μελετηθεῖ.

Ἂς προσπαθήσουμε, ὅμως, νὰ προσεγγίσουμε κάπως πιὸ μεθοδικὰ τὸ θέμα. Οἱ ξένοι ποὺ ἐνδεχομένως εἶχαν μιὰ γενικότερη εἰκόνα γιὰ τὴ σύγχρονή τους Ἑλλάδα ἦταν, ὅπως εἶναι εὐνόητο, σχεδὸν ἀποκλειστικὰ ἄνθρωποι τῶν ἀνώτερων τάξεων, ἀριστοκράτες καὶ μεγαλοαστοί, ἀλλὰ καὶ ἐπιστήμονες, στρατιωτικοί, ἔμποροι καὶ καλλιτέχνες. Ἕνας σημαντικὸς γιὰ τὴν ἐποχή του ἀριθμὸς ἀπὸ αὐτοὺς εἶχε μὲ τὸν ἕνα ἢ ἄλλο τρόπο ταξιδέψει στὶς χῶρες τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καὶ εἶχε γνωρίσει κατὰ κάποιο τρόπο τὴν Ἑλλάδα καὶ τοὺς Ἕλληνες. Κάποιοι ἀπὸ αὐτοὺς εἶχαν γνωρίσει προσωπικὰ καὶ εἶχαν συνδεθεῖ, λιγότερο ἢ περισσότερο, μὲ Ἕλληνες λογίους, τὴν πνευματικὴ παραγωγὴ τῶν ὁποίων παρακολουθοῦσαν ἔκτοτε μὲ ἐνδιαφέρον καὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἔπαιρναν πληροφορίες γιὰ τὶς νέες ἐκδόσεις καὶ ἄλλα ἑλληνικοῦ ἐνδιαφέροντος θέματα.

Οἱ περισσότεροι ξένοι ὅμως ἀποκτοῦσαν ὅποια πληροφόρηση εἶχαν κυρίως ἀπὸ τὰ διαβάσματά τους. Φυσικά, ὅλα τὰ ἔντυπα ἀπευθύνονταν ἀναπόφευκτα σὲ ἕνα μορφωμένο κοινὸ μὲ γενικὰ ἐνδιαφέροντα. Τὸ κοινὸ αὐτὸ ἔπρεπε νὰ εἶναι καὶ ἀρκετὰ εὐκατάστατο ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ ἀγοράζει τὰ βιβλία καὶ τὰ περιοδικά. Εἰδικά, πολλὰ ἀπὸ τὰ ταξιδιωτικὰ βιβλία λόγω ὄγκου ἢ εἰκονογράφησης συχνὰ ἦταν ἀρκετὰ ἀκριβά. Τὰ ἔντυπα ἀγοράζονταν ἐπίσης ἀπὸ βιβλιοθῆκες, ἀναγνωστικὲς ἑταιρεῖες καὶ λέσχες, στὶς ὁποῖες καὶ πάλι σύχναζαν ἄνθρωποι τῆς ἴδιας κατηγορίας. Ἀναμφισβήτητα οἱ λόγιοι, οἱ κλασικοὶ φιλόλογοι καὶ οἱ ἄνθρωποι τῶν γραμμάτων ἦταν οἱ κατ' ἐξοχὴν ἀναγνῶστες τῶν σχετικῶν ἔργων, μολονότι δὲν ἀποτελοῦσαν τὸ πολυπληθέστερο τμῆμα τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ.

Καὶ οἱ δικές μας πηγὲς πληροφόρησης γιὰ τὸ ὑπὸ ἐξέταση θέμα δὲν διαφέρουν ἀπὸ ἐκεῖνες ποὺ εἶχαν οἱ ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, εἶναι τὰ ταξιδιωτικὰ κείμενα, τὰ δημοσιεύματα τοῦ ξένου ἡμερήσιου καὶ περιοδικοῦ τύπου, καὶ ποικίλα βιβλία ποὺ γιὰ διάφορους λόγους ἀναφέρονται στὴ νεότερη Ἑλλάδα χωρὶς νὰ εἶναι περιηγητικά.

Τὸ εἶδος τῶν πληροφοριῶν ποὺ παρέχονται ποικίλλει, βεβαίως, ἀναλόγως μὲ τὴν κατηγορία τῆς πηγῆς, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν προσωπικότητα καὶ τὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ συγγραφέα. Ὅπως εἶναι εὐνόητο, τὰ περιηγητικὰ κείμενα μᾶς προσφέρουν πολὺ μεγαλύτερη ποικιλία εἰδήσεων γιὰ κάθε τομέα τῆς ζωῆς τοῦ τόπου. Στὴ συντριπτική τους πλειοψηφία τὴν ἐποχὴ

αὐτὴ οἱ συγγραφεῖς τῶν κειμένων αὐτῶν εἶχαν ἐπισκεφθεῖ τὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία, εἶχαν περιηγηθεῖ τὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα, τὰ νησιά, τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὴ Μ. Ἀσία, ἀλλὰ συχνὰ καὶ ἄλλες χῶρες στὶς ὁποῖες ὑπῆρχαν ἀνθοῦσες ἑλληνικὲς παροικίες. Ἔτσι, οἱ ταξιδιῶτες εἶχαν μιὰ ἄμεση πληροφόρηση γιὰ τὰ θέματα ποὺ τοὺς ἐνδιέφεραν. Πάντως ἡ ἀκρίβεια καὶ ἡ ἔκτασή της σχετιζόταν μὲ τὶς ἑκάστοτε ἐπικρατοῦσες εἰδικὲς συνθῆκες καὶ συνήθως δὲν ξέφευγε ἀπὸ τὰ πλαίσια καὶ τοὺς περιορισμοὺς τῆς περιηγητικῆς φιλολογίας. Καθὼς τὸ στρατηγικὸ καὶ πολιτικὸ ἐνδιαφέρον τῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν εἶχε τὴν ἐποχὴ ἐκείνη στραφεῖ πρὸς τὴ νοτιοανατολικὴ Μεσόγειο, καὶ οἱ Γάλλοι καὶ οἱ Ἄγγλοι εἶχαν διαδοχικὰ καταλάβει τὰ Ἰόνια Νησιά, ἡ πληροφόρηση γύρω ἀπὸ τοὺς σύγχρονους Ἕλληνες ἀποκτοῦσε μιὰ ἄλλη σπουδαιότητα κι ἕνα ξεχωριστὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τοὺς ξένους. Πάντως καθοριστικὸ ρόλο γιὰ τὴ συλλογὴ τῶν ποικίλων πληροφοριῶν ἔπαιζε ἡ προσωπικότητα, ἡ ἐπαγγελματικὴ ἀπασχόληση καὶ ὁ λόγος τοῦ ταξιδιοῦ τοῦ κάθε περιηγητῆ.

Ὡστόσο, ὁ πλοῦτος τῶν στοιχείων ποὺ ἀπαντοῦν στὰ ταξιδιωτικὰ κείμενα συχνὰ ἀποβαίνει εἰς βάρος τῶν πληροφοριῶν γιὰ τὴν πνευματικὴ ζωὴ τῶν σύγχρονων Ἑλλήνων. Τὸ θέμα δὲν ἀποτελοῦσε τὸν κύριο ἄξονα γύρω ἀπὸ τὸν ὁποῖο περιστρέφονταν τὰ ἐνδιαφέροντά τους, καὶ παράλληλα ὑπῆρχε μιὰ ἔντονη προκατάληψη ἐναντίον τους, ποὺ ἐνισχυόταν ἀκόμη περισσότερο ἀπὸ τὴν τυπικὴ καὶ ἀναπόφευκτη στὴν περιηγητικὴ φιλολογία σύγκριση τῶν Νεοελλήνων μὲ τοὺς ἀρχαίους προγόνους τους.[1] Δὲν ὑπάρχει ἐξάλλου ἀμφιβολία ὅτι ἡ συγκέντρωση τῶν στοιχείων ἐκείνων ποὺ θὰ ἐπέτρεπαν τὸ σχηματισμὸ μιᾶς πιὸ ἀντικειμενικῆς καὶ σφαιρικῆς ἄποψης γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ ἦταν ἀρκετὰ δύσκολη καὶ ἐξαρτιόταν ἀπὸ ποικίλους παράγοντες, ἀλλὰ καὶ τυχαῖα γεγονότα.

Στὰ τέλη τοῦ 18ου καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰ. στὸν ἡμερήσιο καὶ περιοδικὸ εὐρωπαϊκὸ τύπο, λόγω τῶν στρατιωτικῶν καὶ πολιτικῶν γεγονό-

1. Γύρω ἀπὸ τὸ θέμα αὐτὸ ὑπάρχει ἀρκετὴ βιβλιογραφία. Δύο σχετικὰ πρόσφατα ἔργα συνοψίζουν τὶς ἀπόψεις τῶν Ἄγγλων καὶ τῶν Γάλλων, οἱ ὁποῖες ἀντανακλοῦν καὶ τὸ πνεῦμα τῶν ὑπολοίπων Εὐρωπαίων. Βλ. Helen Angelomatis-Tsougarakis, *The Eve of the Greek Revival. British Travellers' Perceptions of Early Nineteenth Century Greece*, London and New York 1990, σ. 85-100, 118 καὶ ἑξῆς. Georges Tolias, *La Grèce des Hellénistes: images de la Grèce moderne dans la presse littéraire parisienne sous la Directoire, le Consulat et l'Empire (1794-1815)*, Thèse pour le doctorat (nouveau régime). Université de Paris - Sorbonne, Paris IV. Institut des Études Postbysantines et Néohelléniques, Paris 1991, σποραδικά.

των, ἀπαντοῦν συχνὰ ἀναφορὲς στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία καὶ στὰ Ἑπτάνησα. Στὰ γενικῆς ὕλης καὶ τὰ φιλολογικὰ περιοδικὰ ἐπίσης ἄρχισαν βαθμιαῖα νὰ πολλαπλασιάζονται οἱ ἀναφορὲς σὲ θέματα ποὺ ἄμεσα ἢ ἔμμεσα ἀφοροῦσαν τοὺς Νεοέλληνες καὶ τὴν πολιτιστική τους ταυτότητα. Τὰ δημοσιεύματα αὐτὰ δὲν προϋπέθεταν πάντοτε τὴν προσωπικὴ ἐπίσκεψη τοῦ συντάκτη τους στὴν Ἑλλάδα. Συνήθως πρόκειται γιὰ σχολιασμοὺς καὶ παρουσιάσεις ἐκδόσεων καὶ συγγραφέων, καὶ κάποτε εἰδήσεις γιὰ γενικότερα θέματα παιδείας. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν δημοσιευμάτων αὐτῶν ἦταν κυρίως παρουσιάσεις καὶ βιβλιοκρισίες περιηγητικῶν κειμένων. Ὑπῆρχαν ὅμως καὶ πρωτότυπα ἄρθρα. Μὲ αὐξανόμενη συχνότητα παρουσιάζονταν καὶ οἱ ἑλληνικὲς ἐκδόσεις ποὺ γίνονταν σχετικὰ εὔκολα γνωστὲς ἐπειδὴ τὰ βιβλία αὐτὰ τυπώνονταν σὲ μεγάλες πόλεις τῆς Εὐρώπης. Οἱ ἄλλες εἰδήσεις γιὰ τὰ ἑλληνικὰ πράγματα προέρχονταν συνήθως εἴτε ἀπὸ τὰ σύγχρονα ἑλληνικὰ περιοδικά, κατὰ κύριο λόγο τὸν *Λόγιο Ἑρμῆ*, εἴτε ἐνίοτε ἀπὸ γραπτές, ἢ καὶ προφορικές, πληροφορίες Ἑλλήνων τῆς διασπορᾶς.

Θὰ πρέπει νὰ προστεθεῖ ὅτι, μολονότι τὰ περιηγητικὰ κείμενα ἔχουν περισσότερο μελετηθεῖ, ἂν καὶ ὄχι πάντοτε μὲ τὸ σωστὸ τρόπο ἢ στὴν ἔκταση ποὺ θὰ ἔπρεπε, ἡ ἔρευνα γύρω ἀπὸ τὶς ἄλλες πηγὲς εἰδήσεων γιὰ τὰ ἑλληνικὰ πράγματα στὶς διάφορες χῶρες τῆς Εὐρώπης δὲν εἶχε τὴν ἴδια τύχη. Ἡ διατριβὴ τοῦ Γεωργίου Τόλια[2] ἦρθε νὰ καλύψει ἕνα μεγάλο κενὸ ὅσον ἀφορᾶ τὴ Γαλλία. Σὲ μικρότερο βαθμὸ ἔχει ἀσχοληθεῖ ἡ ἔρευνα μὲ τὴν Αὐστρία καὶ τὴ Γερμανία τῆς ἐποχῆς ἐκείνης,[3] ἐνῶ σχεδὸν ἀνύπαρκτες εἶναι οἱ ἀντίστοιχες ἐργασίες γιὰ τὴν Ἀγγλία καὶ τὴν Ἰταλία.

Πρὸς τὸ τέλος τῆς περιόδου ποὺ ἐξετάζουμε εὐρύτατο ἀναγνωστικὸ κοινὸ στὴν Εὐρώπη εἶχε καὶ τὸ λογοτεχνικὸ βιβλίο, ποιήματα, θεατρικὰ ἔργα ἢ μυθιστορήματα ποὺ συχνὰ στρέφονταν γύρω ἀπὸ θέματα εἰλημμένα ἀπὸ τὴ νεότερη Ἑλλάδα, στὴν ὁποία καὶ ἐξελίσσεται συχνὰ καθ' ὁλοκληρίαν ἡ δράση.[4] Ἀπὸ τὰ ποιητικὰ ἔργα ἔχει μελετηθεῖ σὲ βάθος σχεδὸν ἀποκλειστικὰ τὸ ἔργο τοῦ Byron. Σπανιότατα ἀναφέρονται ἁπλῶς ἄλλα

2. *Ὅ.π.*

3. Βλ. Μαρία Α. Στασινοπούλου, «Εἰδήσεις γιὰ τὸ ἑλληνικὸ βιβλίο στὸ γερμανόφωνο περιοδικὸ τύπο τοῦ 19ου αἰώνα», *Μνήμων*, τ. 12 (1989), σ. 117-148.

4. Γιὰ τὴν ἐποχὴ αὐτή, ἀλλὰ καὶ τὴν παλαιότερη, τὸ ἔργο τοῦ Terence Spencer, *Fair Greece! Sad Relic. Literary Philhellenism from Shakespeare to Byron*, London 1954, ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένει τὸ γενικὸ βασικὸ βοήθημα γιὰ τὴν ἀγγλικὴ λογοτεχνία ποὺ ἀσχολεῖται μὲ τὴ νεότερη Ἑλλάδα.

σύγχρονα ἔργα ὅπως τὸ *Greece* τοῦ W. Haygarth,[5] ἢ τὸ *Horae Ionicae* τοῦ W. R. Wright,[6] πρώην προξένου στὴ Ζάκυνθο. Τὰ μυθιστορήματα ἔχουν ἐξεταστεῖ ἀκόμη λιγότερο, ἂν καὶ προφανῶς παρέχουν εὐρύτερο πεδίο γιὰ συλλογὴ ἱστορικῶν πληροφοριῶν, ἀφοῦ ἐνδεχομένως προσφέρουν στοὺς ἀναγνῶστες τους μιὰ πιὸ ρεαλιστικὴ ἀπεικόνιση τῆς σύγχρονής τους ἑλληνικῆς πραγματικότητας.

Δυστυχῶς, δὲν ὑπάρχουν συστηματικὲς ἐργασίες ποὺ νὰ μᾶς κατατοπίζουν γιὰ τὰ ἔργα αὐτὰ καὶ νὰ μᾶς πληροφοροῦν ποιὰ ἀκριβῶς εἰκόνα τῆς σύγχρονής τους Ἑλλάδας καὶ τοῦ πολιτιστικοῦ της ἐπιπέδου περνοῦσαν στοὺς ἀναγνῶστες τους πέρα ἀπὸ τὶς ἀναπόφευκτες γραφικότητες καὶ τὰ ἐξωτικὰ στοιχεῖα. Τὸ θέμα παρουσιάζει ἀρκετὸ ἐνδιαφέρον, γιατὶ τὰ βιβλία αὐτὰ διαβάζονταν ἀπὸ ἕνα πλατύτερο καὶ περισσότερο ποικίλο στὴν προέλευσή του κοινό. Ἔτσι, θὰ ἦταν εὐκτέο ἡ ἔρευνα νὰ στρεφόταν καὶ πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση.

Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι συχνά, ἂν καὶ ὄχι πάντοτε, οἱ συγγραφεῖς τῶν ἔργων αὐτῶν εἶχαν προηγουμένως ταξιδέψει ἢ εἶχαν ζήσει στὶς χῶρες στὶς ὁποῖες ἀναφέρονταν. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρουμε τὸν Henry Gally Knight, ποὺ περιηγήθηκε τὴν Ἑλλάδα τὸ 1810-12, κι ἀνάμεσα στὰ ἄλλα ἔγραψε τὸ *Phrosyne; a Grecian Tale*, ποὺ κυκλοφόρησε στὸ Λονδίνο τὸ 1816. Ἀκόμη νωρίτερα, τὸ 1809, εἶχε ἐκδοθεῖ, στὸ Λονδίνο ἐπίσης, τὸ μυθιστόρημα τῆς Sydney Owenson *Woman: or, Ida of Athens*, ποὺ ἐξελίσσεται στὴν Ἀθήνα. Ἡ συγγραφέας του ὅμως δὲν εἶχε ταξιδέψει ποτὲ στὴν Ἑλλάδα, ἂν καὶ εἶχε φροντίσει νὰ μελετήσει μεγάλο ἀριθμὸ περιηγητικῶν καὶ ἄλλων βιβλίων γιὰ τὴ χώρα, τὴν ἱστορία καὶ τὴν τέχνη της ὥστε νὰ μπορέσει νὰ ἀποδώσει πιστὰ τὸ περιβάλλον καὶ τοὺς χαρακτῆρες. Δὲν ἀπέφυγε ὅμως τὶς ἀνακρίβειες, ποὺ τὶς σχολίασε εἰρωνικὰ λίγο ἀργότερα ὁ Byron.

Βεβαίως τὸ μεγάλο best-seller τῆς ἐποχῆς ἦταν τὸ μυθιστόρημα *Anastasius, or, Memoirs of a Greek; written at the close of the eighteenth century* τοῦ Thomas Hope. Τὸ ἔργο κυκλοφόρησε τὸ 1819, ἀρχικὰ ἀνώνυμα, καὶ ἐπανεκδόθηκε κατόπιν ἐπανειλημμένα, μὲ τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα του πιά. Ἀμέσως σχεδὸν μεταφράστηκε σὲ διάφορες εὐρωπαϊκὲς γλῶσσες.[7]

---

5. W. Haygarth, *Greece, A Poem in Three Parts with Notes, Classical Illustrations and Sketches of the Scenery*, London 1814.

6. *Horae Ionicae: a Poem descriptive of the Ionian Islands and Part of the Adjacent Coast of Greece ...*, London 1809.

7. Πρβλ. Terence Spencer, *ὅ.π.*, σ. 286-87. Συγκεντρωμένες οἱ διάφορες

Ἡ μεγάλη ἐκδοτικὴ ἐπιτυχία ὁρισμένων ταξιδιωτικῶν βιβλίων δείχνει πὼς τὸ ἀναγνωστικό τους κοινὸ μποροῦσε νὰ αὐξάνεται αἰσθητὰ καὶ ἑπομένως ἡ ἀπήχηση τοῦ ἔργου νὰ ἐπεκτείνεται καὶ σὲ εὐρύτερα στρώματα. Πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ ἐπίσης ὅτι σὲ κάθε περίπτωση ἕνα ἀντίτυπο βιβλίου ἢ περιοδικοῦ, ἀλλὰ συχνὰ ἐπίσης καὶ ἕνα χειρόγραφο ἡμερολόγιο ἢ ἐπιστολές, εἶχαν πολὺ περισσότερους ἀπὸ ἕναν ἀναγνῶστες.

Οἱ ξένοι περιηγητὲς πέρα ἀπὸ τὰ γνωστὰ καὶ κοινὰ σὲ ὅλη τὴν περιηγητικὴ φιλολογία γενικὰ σχόλια, ποὺ εἶναι σχεδὸν πάντοτε ἀρνητικὰ γιὰ τοὺς σύγχρονούς τους Ἕλληνες, ἀρχίζουν νὰ ἀναφέρονται λίγο πιὸ συστηματικὰ στὴν πνευματικὴ ἀνάπτυξη ἢ τὴν πολιτιστική τους πρόοδο καὶ νὰ παρέχουν πιὸ συγκεκριμένες πληροφορίες γιὰ θέματα ἐκπαίδευσης κτλ., ὅταν πιὰ ὁ εὐρωπαϊκὸς διαφωτισμὸς εἶχε κυριαρχήσει στὸν τόπο τῆς καταγωγῆς τους. Ἀκόμη καὶ τότε ὅμως τὸ ἐνδιαφέρον τους δὲν εἶναι ἰδιαίτερα ζωηρό. Εἶναι ἐνδεικτικὸ ὅτι στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 18ου αἰ. ἐλάχιστοι περιηγητὲς μνημονεύουν στὰ ἔργα τους σχολεῖα, βιβλιοθῆκες ἢ βιβλία. Ὁ R. Chandler[8] ἀφιερώνει μόλις τρισήμισι γραμμὲς στὰ δύο σχολεῖα τῆς Ἀθήνας καὶ στὴ μικρὴ συλλογὴ βιβλίων τοῦ ἑνὸς ἀπὸ αὐτά, καὶ σχολιάζει συνοπτικὰ τὰ ἀναγνώσματα τῶν Ἀθηναίων ποὺ δὲν ἦταν παρὰ βίοι ἁγίων μεταφρασμένοι στὴ δημώδη γλώσσα τῆς ἐποχῆς. Σημειώνει ἐπίσης ὅτι κάποια χειρόγραφα τῆς Μονῆς τῆς Καισαριανῆς καὶ ἐκδόσεις τοῦ Ἄλδου βρίσκονταν σκόρπια στὸ πάτωμα τῆς σοφίτας ὅπου ἔμενε ὁ ἡγούμενός της.

Ὁ Choiseul Gouffier[9] πάλι, παρὰ τὴ φιλελληνική του διάθεση, ἀκόμη καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰ., ὅταν πραγματοποιεῖ τὸ δεύτερο ταξίδι του, ἀναφέρεται μονάχα στὴ σχολὴ τῶν Κυδωνιῶν.

Μεγαλύτερη σημασία ἔδωσε στὰ θέματα αὐτὰ ὁ Σουηδὸς περιηγητὴς Jacob Jonas Björnstahl,[10] ὁ ὁποῖος, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἐνδιαφέρον του καὶ τὶς πληροφορίες γιὰ τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων καὶ τῆς Μονῆς Δου-

---

ἐκδόσεις τοῦ βιβλίου παρουσιάζονται ἀπὸ τὸν Sandor Baumgarten, *Le crepuscule Néo-classique. Thomas Hope*, Paris 1958, σ. 260-1. Γιὰ τὶς ἑλληνικὲς μεταφράσεις ποὺ τελικὰ δὲν πραγματοποιήθηκαν βλ. Ἑλένη Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Ἀπόπειρες ἑλληνικῶν μεταφράσεων τοῦ μυθιστορήματος τοῦ Thomas Hope *Anastasius*», στὰ *Παρασχολήματα* τοῦ παρόντος τόμου, σ. 402 κ.ἑ.

8. *Travels in Asia Minor and Greece*, London 1817, τρίτη ἔκδοση, τ. 2, σ. 137, 154.

9. *Voyage pittoresque de la Grèce*, Paris 1809, τ. 2, Α' μέρος, σ. 73-75.

10. *Το οδοιπορικό της Θεσσαλίας 1779*, μετάφραση, προλεγόμενα, σημειώσεις Μεσεβρινός, Τα τετράδια του Ρήγα, Θεσσαλονίκη 1979.

σίκου,[11] γράφει γιὰ τὴ γνωριμία του μὲ Ἕλληνες λογίους μὲ τοὺς ὁποίους εἶχε ἐνδιαφέρουσες συνομιλίες. Μὲ τὸ μητροπολίτη Τρίκκης Ἀμβρόσιο, λόγου χάριν, εἶχε συζητήσεις γιὰ τὸν Newton, τὸν Wolf, τὸν Boerhaave κ.ἄ. Ὁ Ἀμβρόσιος μάλιστα τοῦ δώρισε τὴν ἔκδοση τοῦ Μελετίου ἀπὸ τὴ βιβλιοθήκη του. Ὁ Björnstall πάντως θεωροῦσε ὅτι ἡ Γεωγραφία αὐτὴ δὲν ἱκανοποιοῦσε τὶς ἀπαιτήσεις καὶ πρότεινε τὴ σύνταξη μιᾶς νέας, μετὰ ἀπὸ συστηματικὴ συλλογὴ πληροφοριῶν.[12] Ἡ συναναστροφή του μὲ τὸ γιατρὸ Εὐστάθιο Νοσήμαχο, ποὺ τὸν βοήθησε στὶς ἔρευνές του στὰ μετεωρικὰ χειρόγραφα, τοῦ ἄφησε τὶς καλύτερες ἐντυπώσεις. Ὁ γιατρὸς ἦταν γνώστης τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς, εἶχε διαβάσει ἀρκετοὺς Εὐρωπαίους συγγραφεῖς.[13] Στὴν περιοδεία του συνάντησε ἐπίσης τὸν Γεώργιο Τριαντάφυλλο, καθηγητὴ Ἑλληνικῶν στὰ Ἀμπελάκια, ποὺ εἶχε σπουδάσει στὴ σχολὴ τοῦ Ἄθω μὲ τὸν Εὐγένιο Βούλγαρη καὶ μιλοῦσε καὶ λατινικά. Στὴ βιβλιοθήκη του εἶχε ἐκδόσεις ἀρχαίων συγγραφέων.[14] Τὸ εἶδος αὐτὸ τῶν πληροφοριῶν ἀπουσιάζει ἀπὸ ἄλλα σημαντικότατα περιηγητικὰ ἔργα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς.

Ἡ ἔλλειψη ἐνδιαφέροντος γιὰ τὸ θέμα στοὺς ταξιδιῶτες τῆς περιόδου αὐτῆς εἶναι ἀντιστρόφως ἀνάλογη μὲ τὸ φιλολογικὸ ἐνδιαφέρον ποὺ ἀναπτύσσεται γιὰ τὶς ἑλληνικὲς ἐκδόσεις πρὸς τὸ τέλος τοῦ αἰώνα στὸ Παρίσι, τὴ Γερμανία καὶ τὴ Βιέννη. Συστηματικὰ σχεδὸν ἀπὸ τὸ 1796 παρουσιάζονται ἑλληνικὰ βιβλία ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Alter στὸ περιοδικὸ τῆς Λιψίας *Allgemeiner Litterarischer Anzeiger*. Ἐνδεικτικὰ μόνον ἀναφέρουμε μιὰ ἀπὸ τὶς βιβλιοκρισίες τοῦ Alter. Τὸ 1797, παρουσιάζοντας τὴ Χάρτα τοῦ Ρήγα, ἀλλὰ καὶ ἄλλες ἐκδόσεις ἔργων του, σχολίασε τὸν ἐκδότη της ὡς ἕνα ἱκανότατο ἄνθρωπο, ποὺ τὸ ἔργο αὐτὸ θὰ τοῦ περιποιοῦσε τιμή.[15] Καὶ δὲν ἦταν μόνον ὁ Alter καὶ ὁ ἐπίσης γνωστός μας Kopitar ποὺ ἔγραφαν γιὰ τὶς ἑλληνικὲς ἐκδόσεις, ὑπῆρχαν καὶ ἀρκετοὶ ἄλλοι συνεργάτες ποὺ τακτικὰ παρουσίαζαν τὶς νέες ἑλληνικὲς ἐκδόσεις καὶ ἄλλες εἰδήσεις μὲ φιλολογικὸ καὶ ἐκπαιδευτικὸ περιεχόμενο στὰ γερμανόφωνα περιοδικά. Σημαντικότατη πηγὴ πληροφοριῶν τους, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἴδια

11. *Ὅ.π.*, σ. 73-76, 80, 83-84, 87, 88-89, 93, 95-97, 99, 104-9.

12. *Ὅ.π.*, σ. 69, 127, 142.

13. *Ὅ.π.*, σ. 82, 88, 89.

14. *Ὅ.π.*, σ. 125, 126.

15. Βλ. Λ. Βρανούσης, *Ἐφημερίς. Ἡ ἀρχαιότερη ἑλληνικὴ ἐφημερίδα ποὺ ἔχει διασωθεῖ. Βιέννη 1791-1797. Ἐκδότες οἱ ἀδελφοὶ Μαρκίδες Πούλιου. Ἀνασυγκρότηση τῆς σειρᾶς σὲ φωτοτυπικὴ ἐπανέκδοση... ἔτος ἕβδομον 1797. Προλεγόμενα*, Ἀθήνα 1995, σ. 308, 630, 732, 853, 854.

τὰ ἑλληνικὰ ἔντυπα, ἦταν ὁ Ἄνθιμος Γαζῆς. Προφανῶς ὅμως καὶ οἱ Ἕλληνες σπουδαστὲς στὰ ἐκεῖ Πανεπιστήμια ἀναμφίβολα συνέβαλαν στὴ διάδοση τῶν σχετικῶν γνώσεων.[16] Στὶς περισσότερες περιπτώσεις οἱ ἀγγελίες, οἱ βιβλιοπαρουσιάσεις ἢ οἱ πληροφορίες ποὺ παρουσιάζονται στὰ περιοδικὰ δίνονται χωρὶς τὴν προσθήκη ἀξιολογικῶν κρίσεων. Φυσικὰ τὰ προσωπικὰ ἐνδιαφέροντα τῶν ἀρθρογράφων ἔπαιζαν σημαντικὸ ρόλο στὴν ἐπιλογὴ τῶν παρουσιάσεων. Παρατηρήθηκε μάλιστα ὅτι ὑπάρχει διαφοροποίηση ἀνάμεσα στὰ γερμανικὰ καὶ τὰ αὐστριακὰ περιοδικὰ ὡς πρὸς τὸ βάρος ποὺ ἔριχναν στὶς παρουσιάσεις τους. Τὰ γερμανικὰ ἐπικέντρωναν τὸ ἐνδιαφέρον τους περισσότερο στὶς ἐκδόσεις τοῦ Κοραῆ, ἐνῶ τὰ αὐστριακὰ στὶς ἐκδόσεις τῶν τυπογραφείων τῆς Βιέννης.[17]

Στὴ Γαλλία τὴν ἴδια ἐποχή, πρὶν ἀπὸ τὴ στροφὴ τοῦ αἰώνα, ὅταν ὁ Κοραῆς καὶ ὁ Κοδρικᾶς ἀρχίζουν νὰ γίνονται εὐρύτερα γνωστοὶ στοὺς φιλολογικοὺς κύκλους, τὸ γαλλικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ νεοελληνικὰ πράγματα μεγαλώνει καθὼς τὰ γαλλικὰ στρατεύματα πλησιάζουν τὶς ἑλληνικὲς περιοχές. Τὸ πλῆθος τῶν εἰδήσεων στὸν γαλλικὸ περιοδικὸ τύπο, στὸ *Magasin Encyclopédique*, στὸ *Décade Philosophique*, *Mercure de France*, *Annales des Voyages*, *Archives Litteraires de l'Europe* κ.ἄ., περιοδικὰ ἔγκυρα μὲ τὰ ὁποῖα συνεργάζονται γνωστοὶ Γάλλοι ἑλληνιστές, ὅπως ὁ Barbié du Bocage καὶ ὁ Villoison, γιὰ νὰ ἀναφέρουμε ἐνδεικτικὰ δύο μόνο μεγάλα ὀνόματα, ἔχει ἐξεταστεῖ διεξοδικὰ ἀπὸ τὸν Γ. Τόλια στὴ διατριβή του ποὺ ἀναφέρθηκε. Σημαντικότατο ρόλο στὴν πλούσια καὶ ποικίλη ὕλη ποὺ ἀφορᾶ τὴν πνευματικὴ κίνηση τῆς Ἑλλάδας στὰ περιοδικὰ αὐτὰ ἔπαιξαν πρωτίστως ὁ Κοραῆς καὶ ὁ κύκλος του, ἀλλὰ καὶ ὁ Κοδρικᾶς καὶ οἱ ἄλλοι Ἕλληνες τοῦ Παρισιοῦ. Οἱ ἐκδόσεις τοῦ Κοραῆ καὶ ἰδίως οἱ Πρόλογοί τους δίνουν ἀφορμὴ γιὰ συζητήσεις γύρω ἀπὸ τὴ σύγχρονη Ἑλλάδα.

Στὸν γαλλικό, ὅπως καὶ στὸν ἀγγλικὸ τύπο, οἱ βιβλιοκρισίες καὶ παρουσιάσεις τῶν περιηγητικῶν βιβλίων δίνουν ἀφορμὴ γιὰ μακρὲς συζητή-

16. Οἱ σχέσεις τῶν Ἑλλήνων σπουδαστῶν μὲ τοὺς καθηγητές τους στὰ Πανεπιστήμια, ἢ καὶ ἄλλους λογίους, μποροῦσαν νὰ λειτουργήσουν καὶ ἀντίστροφα: οἱ καλοὶ φοιτητὲς τοὺς ἔκαναν ἐνδεχομένως γνωστὲς τὶς νέες ἑλληνικὲς ἐκδόσεις καὶ τὴν πρόοδο τῆς γνώσης στὴν Ἑλλάδα. Τὸ παράδειγμα τῆς φιλικῆς σχέσης τοῦ Κ. Ἀσώπιου μὲ τοὺς καθηγητές του, κυρίως τὸν F. Bouterwerk, τὸν ὁποῖο ὁ Ἕλληνας λόγιος τὸν δίδασκε νέα ἑλληνικά, κάνει πολὺ πιθανὴ τὴν ὑπόθεση αὐτή, πρβλ. Ἑλένη Ι. Κοντιάδη, «Γερμανικὲς ἐπιδράσεις στὴν ἑλληνικὴ παιδεία. Ἕνα κεφάλαιο· Κωνσταντῖνος Ἀσώπιος», *Ὁ Ἐρανιστής*, τ. 15 (1979), σ. 154-181.

17. Βλ. Μαρία Α. Στασινοπούλου, ὅ.π., *Μνήμων*, τ. 12 (1989), σ. 117-148.

σεις. Τὸ ζήτημα τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας ἀποτελεῖ ἕνα ἀπὸ τὰ κύρια ἀντικείμενα ἀπασχόλησης ὅλων τῶν ξένων ποὺ γράφουν γιὰ τὴν Ἑλλάδα. Στὴ Γαλλία διεξάγεται διὰ τοῦ τύπου μιὰ πολεμικὴ ἰδεῶν καὶ ἀπόψεων σχετικὰ μὲ τὶς ἀπόψεις ποὺ ἐκφράζονται γιὰ τοὺς Ἕλληνες ἀπὸ ξένους περιηγητές, ἰδίως τὸν Bartholdy. Οἱ βιβλιοπαρουσιάσεις ἀποτελοῦν τὸ κύριο μέσο μὲ τὸ ὁποῖο γίνεται ἡ πολεμικὴ αὐτὴ ποὺ ὑποκινεῖται ἀπὸ τὸν Κοραῆ, ἀλλὰ στὴν ὁποία συμμετέχει μὲ τὴ δική του ἐπιχειρηματολογία καὶ ὀπτικὴ καὶ ὁ Κοδρικᾶς.[18]

Στὸν γαλλικὸ τύπο δημοσιεύονται συχνὰ πληροφορίες γιὰ τὴν κίνηση τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου, ἀλλὰ δὲν εἶναι πάντοτε ἀπὸ πρῶτο χέρι. Συχνὰ οἱ εἰδήσεις γιὰ τὰ ἑλληνικὰ βιβλία στὸ *Magasin Encyclopédique* εἶναι μεταφρασμένες ἀπὸ τὸ *Allgemeiner Litterarischer Anzeiger*.[19] Σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν γερμανόφωνο τύπο ὅπου οἱ ἀξιολογικὲς κρίσεις σπανίζουν, οἱ γαλλικὲς παρουσιάσεις βιβλίων ἐπεκτείνονται σὲ οὐσιαστικὴ κριτική.

Ἡ ἐνασχόληση τοῦ ἀγγλικοῦ τύπου μὲ θέματα ἑλληνικοῦ ἐνδιαφέροντος δὲν ἔχει γίνει μέχρι σήμερα ἀντικείμενο συστηματικῆς ἔρευνας. Ἐλάχιστες εἰδήσεις τοῦ εἴδους αὐτοῦ ἐμφανίζονται τὴν ἀντίστοιχη περίοδο, κι ἐκεῖνες μόνο παρεμπιπτόντως μέσα σὲ παρουσιάσεις ἢ κριτικὲς ἄλλων βιβλίων, ταξιδιωτικῶν ἢ φιλολογικῶν, ποὺ δημοσιεύονται σὲ περιοδικά.

Ἀπὸ τοὺς νεοέλληνες συγγραφεῖς ὁ Κοραῆς ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ ἔγινε γνωστὸς στὴν Ἀγγλία λόγω τῆς συνεργασίας του μὲ Ἄγγλους λογίους: μὲ τὸν Thomas Burgess καὶ τὸν Robert Holmes. Ὁ πρῶτος τὸν χαρακτήρισε «eruditissimum and sagacissimum», καὶ δημοσίευσε τὴν πρώτη καθαρὰ φιλολογικὴ ἐργασία τοῦ Κοραῆ «Emandationes in Hippocratem», στὸ περιοδικό του *Musei Oxoniensi Literarii conspectus et specimina*, Oxonii MDCCXCII, σ. 11-23, καὶ νέες διορθώσεις στὸν Ἱπποκράτη στὸ τεῦχος 2, Londini 1972, σ. 1-11. Γιὰ τὸν δεύτερο ὁ Κοραῆς ἀντέγραψε ἔναντι ἀμοιβῆς κείμενα ἀπὸ παρισινὰ χειρόγραφα τῆς Ἁγίας Γραφῆς.[20]

---

18. Βλ. Georges Tolias, *ὅ.π.*, τ. 2, σ. 504 καὶ ἑξῆς.

19. Λ. Βρανούσης, *ὅ.π.*, σ. 650-1. Georges Tolias, *ὅ.π.*, τ. 2, σ. 585, σημ. 71, 608.

20. Βλ. Φ[ίλιππος] Η. Ἠ[λιού], «Ἀνέκδοτα καὶ ξεχασμένα γράμματα ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Κοραῆ», *Ἔρανος εἰς Ἀδαμάντιον Κοραῆν*, τεῦχος Α', Ἀθῆναι 1956, σ. 56-57, 106, 110-3. Richard Clogg, «Korais and England» καὶ Θωμᾶς Ι. Παπαδόπουλος, «Οἱ ἀγῶνες τοῦ Κοραῆ στὸ Παρίσι γιὰ ἐξασφάλιση εἰσοδημάτων ἐπιβιώσεως. Ἀνέκδοτη ἀλληλογραφία», ἀμφότερα στὰ Πρακτικὰ τοῦ Συνε-

Στὴν πρώτη εἰκοσαετία τοῦ 19ου αἰ., τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν Ἑλλάδα φυσικὰ αὐξάνει, εἰδικὰ μετὰ τὴν κατάληψη τῆς Ἑπτανήσου, ἀλλὰ ὁ παραδοσιακὸς ἀπομονωτισμὸς τῆς ἀγγλικῆς κοινωνίας δὲν ἐπέτρεπε μεγάλα ἀνοίγματα σὲ εἰδήσεις καθαρῶς ἑλληνικοῦ ἐνδιαφέροντος ὅπως π.χ. παρουσιάσεις ἐκδόσεων ἑλληνικῶν βιβλίων. Στὸν τύπο δημοσιεύονται κατὰ κύριο λόγο βιβλιοκρισίες περιηγητικῶν κειμένων, ποὺ στὶς περισσότερες περιπτώσεις εἶναι τοῦ τύπου τοῦ «review articles». Ὑπάρχουν ὅμως καὶ ἄρθρα πολιτικοῦ περισσότερο περιεχομένου ἀναφερόμενα στὴν ἐπικρατούσα κατάσταση στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία καὶ τὴν Ἑλλάδα εἰδικότερα. Τὰ ἄρθρα γράφονται συνήθως ἀπὸ ἀνθρώπους ποὺ ἔχουν καὶ οἱ ἴδιοι ταξιδέψει στὴν Ἑλλάδα καὶ μερικὲς φορὲς γνωρίζουν ἑλληνικά. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι οἱ εἰδήσεις αὐξάνουν καὶ περνοῦν πιὰ καὶ σὲ περιοδικὰ καθαρῶς εἰδησεογραφικά, ὅπως εἶναι τὸ *Annual Register*. Φυσικά, τὸ θέμα τῆς ἵδρυσης τοῦ Πανεπιστημίου ἀπὸ τὸν λόρδο Guilford στὰ Ἰόνια Νησιὰ τοὺς ἐνδιαφέρει ἰδιαίτερα, ἀλλὰ ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὸ ἐμφανίζονται καὶ διάφορα ἄλλα, ὄχι ὅμως μὲ συστηματικὸ τρόπο.

Πόσο οἱ παρουσιάσεις αὐτὲς στὸν περιοδικὸ τύπο διαμόρφωναν ἕνα θετικὸ κλίμα γιὰ τὸν Ἑλληνισμὸ στὴν περίοδο αὐτὴ δὲν εἶναι ἀπολύτως σαφές. Ἡ ἐντύπωση ποὺ δημιουργεῖται, ἀπὸ ὅσο μποροῦμε νὰ κρίνουμε ἀπὸ τὰ ἄλλα σύγχρονα δημοσιεύματα, εἶναι ὅτι δὲν ἐπηρέαζαν γενικότερα τὶς ἀπόψεις τοῦ εὐρύτερου κοινοῦ. Πολὺ περισσότερη ἐντύπωση λ.χ. μοιάζει νὰ εἶχαν κάνει τὰ καυστικὰ ἀνθελληνικὰ σχόλια τοῦ Παύιου ἀπὸ τὶς προσεκτικὲς καὶ εὐνοϊκὲς παρουσιάσεις φιλολογικῶν εἰδήσεων τοῦ Alter. Αὐτὸ εἶναι κάτι ποὺ εὔκολα τὸ βλέπει κανεὶς στὰ περισσότερα ταξιδιωτικὰ βιβλία.

Μετὰ τὸ 1800, βαθμιαῖα, οἱ ἀναφορὲς στὴν ἐκπαίδευση, τοὺς Ἕλληνες λογίους καὶ τὰ ἑλληνικὰ βιβλία πολλαπλασιάστηκαν αἰσθητά, προφανῶς ὡς ἀποτέλεσμα τοῦ αὐξημένου ἐνδιαφέροντος τῶν ἴδιων τῶν περιηγητῶν, ἀλλὰ καὶ τῆς ἐμφανέστερης πνευματικῆς καὶ ἐκπαιδευτικῆς ἀνάπτυξης τῶν Ἑλλήνων. Ὡστόσο, οἱ πληροφορίες παρέμειναν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον περιστασιακὲς καὶ ἀποσπασματικές, καὶ οἱ ἀρνητικοὶ χαρακτηρισμοὶ γιὰ τὸ πολιτιστικὸ ἐπίπεδο τῶν Νεοελλήνων καὶ τὸ χαρακτήρα τους σὲ ἐλάχιστες περιπτώσεις προσέλαβαν θετικότερο χαρακτήρα.

Ἐνδεικτικὸ τοῦ νέου ἐνδιαφέροντος γιὰ τὴν πνευματικὴ κίνηση καὶ ἀνάπτυξη τοῦ μορφωτικοῦ ἐπιπέδου τῶν Ἑλλήνων, ἀλλὰ ταυτόχρονα μο-

---

δρίου *Κοραῆς καὶ Χίος* (Χίος, 11-15 Μαΐου 1983), τ. Α', Ἀθήνα 1984, σ. 343-5 καὶ 349-84 ἀντιστοίχως, ὅπου καὶ παλαιότερη βιβλιογραφία.

ναδικὸ στὸ εἶδος του, ὑπῆρξε τὸ ἔργο τοῦ W. M. Leake, *Researches in Greece*, ποὺ κυκλοφόρησε στὸ Λονδίνο τὸ 1814. Τὸ ἔργο εἶναι μιὰ σοβαρὴ μελέτη τῆς σύγχρονης ἑλληνικῆς γλώσσας καὶ πνευματικῆς ζωῆς τῶν Ἑλλήνων, ποὺ περιέργως δὲν ἐκτιμήθηκε ἰδιαίτερα στὴν ἐποχή του, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὶς μᾶλλον ἀρνητικὲς βιβλιοκρισίες ποὺ εἶχε.[21] Στὸ βιβλίο ἀνάμεσα στὰ ἄλλα γίνεται ἐκτεταμένη παρουσίαση ἀρκετῶν νεοελληνικῶν ἔργων καὶ παρατίθεται ἐπίσης ἕνας κατάλογος συγγραφέων τῶν προηγούμενων πενήντα ἐτῶν μαζὶ μὲ ἕνα σύντομο βιογραφικὸ σημείωμα γιὰ μερικοὺς ἀπὸ αὐτούς. Ἀπαριθμοῦνται παράλληλα τὰ γνωστὰ στὸν Leake τυπωμένα βιβλία ἢ χειρόγραφα τῶν συγγραφέων αὐτῶν. Ὁ κατάλογος περιλαμβάνει 176 τίτλους καὶ ὁπωσδήποτε ἀποτελεῖ ἕνα σημαντικὸ βιβλιογραφικὸ ἐπίτευγμα γιὰ τὴν ἐποχή του. Ὁ Leake μπόρεσε νὰ καταρτίσει τὸν κατάλογο αὐτόν, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀποκτήσει τὶς ἀσυνήθιστες γιὰ ξένο γνώσεις τῆς σύγχρονής του ἑλληνικῆς πνευματικῆς παραγωγῆς, διότι συγκέντρωνε συστηματικὰ ἑλληνικὰ βιβλία. Ἕνας σημαντικὸς ἀριθμὸς ἀπὸ αὐτὰ καθὼς καὶ ὁ κατάλογος τῆς βιβλιοθήκης του σώζονται σήμερα στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Καίμπριτζ. Ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Leake δὲν μπορεῖ βεβαίως νὰ συγκριθεῖ σὲ πλοῦτο μὲ τὴν ἀντίστοιχη τοῦ λόρδου Guilford, ἄλλωστε οἱ δύο ἄνδρες δὲν διέθεταν τὰ ἴδια οἰκονομικὰ μέσα, εἶναι ὅμως χαρακτηριστικὴ τοῦ ἐνδιαφέροντός του γιὰ τὸ ἑλληνικὸ βιβλίο.

Ἐλάχιστοι ὅμως ἄλλοι ἐπιδείκνυαν ἀντίστοιχο ζῆλο γιὰ τὴ συστηματικὴ συγκέντρωση τέτοιων στοιχείων. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν Leake δύο ἄλλοι Ἄγγλοι ταξιδιῶτες, ποιητὲς καὶ οἱ δύο, ἔκαναν μιὰ παρόμοια ἀλλὰ μικρότερης κλίμακας καὶ σοβαρότητας προσπάθεια νὰ συγκεντρώσουν ὀνόματα καὶ ἔργα νεοελλήνων συγγραφέων: ὁ Byron καὶ ὁ William Haygarth.[22] Λίγα ἀπὸ τὰ βιβλία ποὺ ἀναφέρουν καὶ οἱ δύο τὰ γνώριζαν ἐξ αὐτοψίας, τὰ περισσότερα τὰ ἔμαθαν ἀπὸ πληροφορίες τρίτων. Περιλαμβάνουν ἐπίσης κάποια ἔργα ποὺ ἦταν σὲ χειρόγραφο, ὅπως ἡ *Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν*, τοῦ Ἰωάννη Μπενιζέλου, καὶ ἄλλα ποὺ ἑτοιμάζονταν γιὰ τὸ τυπογραφεῖο, ὅπως τὰ ἔργα τοῦ Βικέντιου Δαμωδοῦ σὲ τέσσερις τόμους,[23] καὶ μιὰ μετάφραση *τοῦ Νέου Ἀναχάρσιδος*, ποὺ εἶχε κάνει ὁ

---

21. *The Edinburgh Review*, τ. XXIV (1815), σ. 353-69. *The Quarterly Review*, τ. XI (1814), σ. 458-80.

22. *Childe Harold's Pilgrimage, a romaunt and other poems*, London 1812, σ. 268-72. William Haygarth, *ὅ.π.*, σ. 284-6.

23. W. Haygarth, *ὅ.π.*, σ. 285.

Μαρμαροτούρης καὶ ἤθελε νὰ τὴν τυπώσει στὸ Λονδίνο μὲ τὴ μεσολάβηση τοῦ Byron.[24]

Ἕνα ἀσυνήθιστο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἑλληνικὴ γλώσσα καὶ φιλολογία ἐκδηλώθηκε τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ στὴ μακρινὴ Ἀμερικὴ ἀπὸ τὸν Edward Everett, μόλις 19 ἐτῶν τότε, ὁ ὁποῖος δὲν εἶχε ἀκόμη πραγματοποιήσει τὸ ταξίδι του στὴν Ἑλλάδα. Τὸ 1813 δημοσίευσε ἄρθρο μὲ τὸν τίτλο «On the Literature and Language of Modern Greece».[25] Πηγὲς γιὰ τὸ ἄρθρο του ἦταν κυρίως τὸ περιηγητικὸ βιβλίο τοῦ Chateaubriand[26] καὶ τὸ *Childe Harold's Pilgrimage* τοῦ Byron. Τὸ ἐγχείρημα μπορεῖ νὰ βασίστηκε κυρίως στὰ ἔργα αὐτά, ἀλλὰ ὁ νεαρὸς Ἔβερετ εἶχε μελετήσει καὶ ἄλλα καὶ εἶχε προσπαθήσει νὰ αὐξήσει τὶς πληροφορίες τοῦ Byron συμπληρώνοντας τὴν παρεχόμενη ἀπὸ ἐκεῖνον βιβλιογραφία μὲ ἐννέα τίτλους νεοελληνικῶν βιβλίων ποὺ βρίσκονταν στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Athenaeum τῆς Βοστώνης.[27] Ἀργότερα, κατὰ τὴν παραμονή του στὴν Εὐρώπη, ὁ Everett ὄχι μόνο διδάχτηκε τὰ νέα ἑλληνικὰ ἀπὸ Ἕλληνες δασκάλους, τὸν Γεώργιο Γλαράκη καὶ τὸν Θεόδωρο Σύψωμο, ἀλλὰ γνωρίστηκε καὶ συνδέθηκε φιλικὰ μὲ τὸν Κοραῆ.[28] Μετὰ τὴν ἐπιστροφή του ἀπὸ τὴν Εὐρώπη, μὲ τὴ φιλελληνική του δράση εὐαισθητοποίησε ἀναμφίβολα τὸ ἀμερικανικὸ κοινὸ σχετικὰ μὲ τὴν ἐπαναστατημένη Ἑλλάδα, ἀλλὰ ἡ ἐποχὴ δὲν ἦταν πιὰ κατάλληλη γιὰ φιλολογικὲς καὶ πολιτιστικὲς ἀναζητήσεις.

Σιγὰ σιγὰ αὐξάνουν καὶ οἱ περιπτώσεις ποὺ οἱ ξένοι ἀρχίζουν νὰ ἀνα-

---

24. *Childe Harold's Pilgrimage*, σ. 186. Πλήρης μετάφραση ἀπὸ τὰ ἰταλικὰ καὶ ἔκδοση τοῦ *Νέου Ἀναχάρσιδος* ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Μαρμαροτούρη μαζὶ μὲ τὸν Σπυρίδωνα Πρεβέτο καὶ τὸν Δημήτριο Βενιέρη εἶχε ἀναγγελθεῖ ἤδη ἀπὸ τὸ 1799. Καὶ ἄλλη προκήρυξη φαίνεται ὅτι κυκλοφόρησε τὸ 1807, ὅτι (ὁ Ἀνάχαρσις) «μεταγλωττίζεται παρά τινος ἑταιρείας...», βλ. Γ. Λαῦου, «Οἱ χάρτες τοῦ Ρήγα», *Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος*, τ. 14 (1960), σ. 243, 303-5.

25. *The General Repository and Review*, Cambridge Massachusetts, τ. 3 (1813), σ. 80-94. Βλ. Ἐντουαρντ Ἔβερετ, *Σελίδες ημερολογίου 1819, Κέρκυρα - Ιωάννινα - Μετέωρα - Τύρναβος - Δελφοί - Αθήνα - Καλάβρυτα - Κωνσταντινούπολη - Βουκουρέστι*. Εισαγωγή - Μετάφραση - Σχόλια: Ἀντεια Φραντζή. Επιμέλεια και Σχόλια εικονογράφησης: Στάθης Φινόπουλος, εκδ. Τροχαλία, Αθήνα 1996, σ. 21. Στὸ ἔργο βρίσκεται συγκεντρωμένη καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία γιὰ τὸν Everett.

26. *Itinéraire de Paris à Jérusalem et de Jérusalem à Paris, en allant par la Grèce, et en revenant par l'Egypte, la Barbarie et l'Espagne*, Paris 1811.

27. Ἔντουαρτ Ἔβερετ, *ὅ.π.*, σ. 21-24.

28. *Ὅ.π.*, σ. 27-30.

γνωρίζουν, ἔστω καὶ μὲ κρύα καρδιά, ὅτι στὴν Ἑλλάδα παρατηρεῖται μιὰ πνευματικὴ ἀνάπτυξη, ὅτι τὸ μορφωτικὸ ἐπίπεδο, ὁρισμένων τουλάχιστον στρωμάτων, προόδευε, καὶ πὼς ἡ φροντίδα γιὰ τὴν ἐκπαίδευση ἔπαιρνε μιὰ πιὸ συστηματικὴ μορφή. Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς βέβαια συνοδεύονταν πάντοτε ἀπὸ τὸ σχόλιο ὅτι στὴν Ἑλλάδα βασίλευε γενικὰ ἡ ἄγνοια καὶ ἡ δεισιδαιμονία. Τοῦτο, στὶς καλύτερες περιπτώσεις, ἀποδιδόταν στὴν ἀρνητικὴ ἐπίδραση τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους καὶ τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας, ἐνῶ στὶς χειρότερες, στὴν ἠθικὴ καὶ διανοητικὴ ἐξαθλίωση τῶν ὑποτιθέμενων ἀπογόνων τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Τὰ ἀρνητικὰ στοιχεῖα στὴν περιγραφὴ τῶν Νεοελλήνων, ποὺ μὲ μεγαλύτερη ἢ μικρότερη ἔμφαση ἐπισημαίνονται σὲ ὅλα σχεδὸν τὰ ταξιδιωτικὰ βιβλία τῆς ἐποχῆς, σὲ πολλὲς περιπτώσεις ἀπηχοῦν κοινοὺς τόπους ποὺ ἐπαναλαμβάνονται καὶ διαιωνίζονται σὲ ὅλη τὴν περιηγητικὴ φιλολογία.[29]

Παράλληλα ὑπῆρχε μιὰ ὑπολανθάνουσα σύγκριση τῆς πνευματικῆς ζωῆς καὶ τῆς παιδείας τῶν τάξεων ποὺ ἐκπροσωποῦσαν οἱ συγγραφεῖς τῶν βιβλίων καὶ τῶν ἄρθρων ποὺ ἐξετάζουμε μὲ τοὺς Ἕλληνες τῶν ἀγροτικῶν ἢ ἡμιαστικῶν περιοχῶν. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ ἀποτελεῖ ἀδικία, δὲν σημαίνει ὅμως πάντοτε ὅτι παρουσιάζει μιὰ ψεύτικη εἰκόνα τῶν στρωμάτων αὐτῶν. Τουλάχιστον ἡ κριτικὴ ποὺ ἀσκεῖται ἀπὸ ταξιδιῶτες ποὺ ἀσχολήθηκαν πιὸ προσεκτικὰ καὶ μὲ μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον μὲ τὴν πνευματικὴ ζωὴ καὶ τὴν παιδεία τῶν Ἑλλήνων πρέπει νὰ ἀπηχεῖ τὴν ἐπικρατούσα κατάσταση στὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ. Κάποτε ὁρισμένοι ταξιδιῶτες ἀναγνώριζαν καὶ οἱ ἴδιοι ὅτι ἡ κριτικὴ τῶν ξένων γινόταν συνήθως μὲ γνώμονα τὰ κρατοῦντα στὶς ἀνώτερες κοινωνικὲς τάξεις τῆς δυτικῆς Εὐρώπης καὶ ὄχι τὴν κατάσταση στὴν ὁποία βρίσκονταν οἱ μάζες τῶν χωρῶν αὐτῶν, ποὺ τὸ ἐπίπεδό τους ἦταν λίγο ὡς πολὺ παρόμοιο μὲ τῶν Ἑλλήνων. Ἡ ἀναπόφευκτη σύγκριση ἐξάλλου τῶν σύγχρονων Ἑλλήνων μὲ τοὺς ἀρχαίους προγόνους τους λειτουργοῦσε ἐξαιρετικὰ ἀρνητικὰ γιὰ τοὺς πρώτους.[30]

Παρὰ τὴ γενικὴ κατάσταση τοῦ πληθυσμοῦ, ὁ Leake, ὁ ὁποῖος εἶχε ζήσει χρόνια στὴν Ἑλλάδα καὶ εἶχε ἀσχοληθεῖ συστηματικὰ μὲ τὸ θέ-

---

29. Τὸ θέμα ἐκτίθεται ἀρκετὰ διεξοδικὰ στὸ βιβλίο μου *The Eve of the Greek Revival*, σ. 86-87, 91-93, 122 καὶ ἑξῆς ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία. Γιὰ μιὰ εὐρεία διαπραγμάτευση τῶν γαλλικῶν ἀπόψεων βλ. Georges Tolias, *ὅ.π.*, σποραδικά.

30. E. Dodwell, *A Classical and Topographical Tour through Greece, during the years 1801, 1805 and 1806*, London 1819, τ. 1, σ. 167-8. F. S. N. Douglas, *An Essay on Certain Points of Resemblance between the Ancient and the Modern Greeks*, London 1813, σ. 81.

μα, ἔκρινε ὅτι ἡ γνώση στὴν Ἑλλάδα εἶχε ἀκολουθήσει τὴν ἴδια πρόοδο ὅπως καὶ στὴν ὑπόλοιπη Εὐρώπη, ἂν καὶ μὲ ἄνισα βήματα.[31] Ἔτσι, καὶ οἱ νέοι τῆς Ἑλλάδας, παρὰ τοὺς ἀρνητικοὺς παράγοντες ποὺ ἐπικρατοῦσαν, εἶχαν ἐπιδείξει ἐκπληκτικὴ πρόοδο καὶ ἀποδείκνυαν ὅτι πραγματικὰ οἱ νεότεροι Ἕλληνες ἦταν γνήσιοι ἀπόγονοι τῶν ἔνδοξων προγόνων τους. Βεβαίως, ἡ πρόοδος αὐτὴ δὲν ἀποτελοῦσε παρὰ τὸ πρῶτο βῆμα, ἀλλὰ ὁ Leake θεωροῦσε ὅτι ἀφοῦ εἶχε ἀρχίσει θὰ συνεχιζόταν.[32] Καὶ ὁ Dodwell[33] ἐπίσης θεωροῦσε ὅτι στὴν Ἑλλάδα ἐπὶ μερικὰ χρόνια ἀναπτύσσονταν οἱ γνώσεις, ὁ πολιτισμός, τὸ ἐμπόριο καὶ ἡ εὐημερία. Ἔτσι, ὑπῆρχαν ἐλπίδες ἡ χώρα νὰ ἀναδυθεῖ ἀπὸ τὴ δουλεία καὶ νὰ ἀναδειχθεῖ ἕνας ἀπὸ τοὺς λαμπρότερους φωτοδότες τῆς Εὐρώπης.

Οἱ περισσότεροι περιηγητὲς παρατηροῦσαν ὅτι ἡ πνευματικὴ ἀνάπτυξη ἀποτελοῦσε ἕνα σχετικὰ πρόσφατο φαινόμενο ἀλλὰ δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ τὸ τοποθετήσουν μέσα σὲ πιὸ συγκεκριμένα χρονικὰ πλαίσια. Οἱ λίγοι ποὺ ἐπιχειροῦσαν νὰ τὸ ἑρμηνεύσουν τὸ συνέδεαν ὀρθὰ μὲ τὴν αὐξανόμενη ἀνάπτυξη τοῦ ἑλληνικοῦ ἐμπορίου, τὴν ἐπαφὴ τῶν Ἑλλήνων μὲ τὴν Εὐρώπη, τὴν ἀνάπτυξη, τὴν ὑλικὴ προσφορὰ καὶ τὴν ἠθικὴ ὑποστήριξη τοῦ παροικιακοῦ ἑλληνισμοῦ. Τὸ 1810, σὲ μιὰ ἐπιστολή του ὁ λόρδος Guilford ἔγραφε, «θεωρῶ τοὺς Ἕλληνες τοῦ 19ου κατὰ πολὺ ἀνώτερους ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες τοῦ 15ου αἰ., μέσα σ' αὐτὰ τὰ τελευταῖα εἴκοσι χρόνια ἡ πρόοδός τους στὶς ἐπιστῆμες, τὴ ναυσιπλοΐα, τὸ ἐμπόριο καὶ στὴν ἀνεξαρτησία τοῦ πνεύματος εἶναι ἀσύλληπτη. Ἡ ἰδέα ποὺ τρέφει γι' αὐτοὺς ἡ Δύση εἶναι πολὺ λανθασμένη καὶ ἀτελής· ἐγὼ πιστεύω ὅτι κανένα ἄλλο ἔθνος στὸν κόσμο δὲν θὰ εἶχε ἐπιτύχει τόσα πολλὰ κάτω ἀπὸ μιὰ τόσο μακροχρόνια καὶ σκληρὴ σκλαβιά».[34]

Παρόμοια, ἀλλὰ πολὺ πιὸ ἀκριβὴς καὶ ἐμπεριστατωμένη, ἦταν ἡ ἄποψη τοῦ Leake ποὺ τὸ 1814 δήλωνε: «ἡ δημοτικὴ γλώσσα προοδεύει μὲ ταχὺ ρυθμὸ καὶ φυσικὰ συμβαδίζει μὲ τὴ βαθμιαία ἐξάπλωση τῆς παιδείας καὶ τῆς φιλολογίας, ποὺ εἰδικὰ τὴν τελευταία πεντηκονταετία ἔχουν ἐπιφέρει μιὰ ἐπανάσταση στὴν ἠθικὴ κατάσταση τῶν Ἑλλήνων».[35] Τὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο τοποθετοῦσε τὴν ἔναρξη τῆς ἀναγέννησης τῆς παιδείας ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνες καὶ ὁ Haygarth.[36]

---

31. *Ὅ.π.*, σ. 231.
32. *Ὅ.π.*, σ. 235.
33. *Ὅ.π.*, τ. 1, σ. 168.
34. British Library, Add. Ms 61981, φ. 111β.
35. *Ὅ.π.*, σ. 226.
36. *Ὅ.π.*, σ. 282.

Ὁ Leake, πέρα ἀπὸ τὴν προσωπική του ἄποψη ποὺ βασιζόταν σὲ στοιχεῖα ποὺ εἶχε συλλέξει ἀπὸ τοὺς «πιὸ καλὰ πληροφορημένους γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ Ἕλληνες», εἶχε ἐπίσης ὑπόψη του καὶ τὸ Ὑπόμνημα τοῦ Κοραῆ. Μάλιστα ἔψεγε τὸν Bartholdy, ὁ ὁποῖος, ἀγνοώντας τὸν Κοραῆ καὶ μετὰ ἀπὸ μιὰ σύντομη μόνο περιοδεία στὴν Ἑλλάδα, ἰσχυριζόταν ὅτι τὸ ἑλληνικὸ ἔθνος παρήκμαζε πολιτιστικὰ καὶ ὅτι πρὶν ἀπὸ ἕναν αἰώνα ὑπῆρχαν περισσότεροι λόγιοι ἀπὸ ὅ,τι στὴν ἐποχή του. Ὁ Leake εἶχε ἐρευνήσει καὶ τὴν ἐπικρατούσα κατάσταση κατὰ τὸν 16ο καὶ τὸ τέλος τοῦ 17ου αἰ., εἶχε μελετήσει τὴν *Turcograecia* καὶ τὴν *Ἐπιτομὴ λογίων* τοῦ Δ. Προκοπίου καὶ ἔκρινε ὅτι, μολονότι καὶ τότε ὑπῆρχαν σχολεῖα καὶ λόγιοι, ἀρκετοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἶχαν διακριθεῖ καὶ στὴ Δύση, ἡ παρεχόμενη παιδεία ἀποσκοποῦσε κυρίως στὸ νὰ προετοιμάσει ἱερεῖς. Στὴν ἐποχή του, ἀντιθέτως, δὲν ὑπῆρχε ἑλληνικὴ κοινότητα, εἴτε στὴν Ἑλλάδα εἴτε σὲ ἄλλα μέρη τῆς Τουρκίας καὶ τῆς Εὐρώπης, ποὺ νὰ διέθετε μιὰ σχετικὴ εὐμάρεια καὶ νὰ μὴν εἶχε σχολεῖο, στὸ ὁποῖο διδάσκονταν τὰ παιδιὰ τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικά, ἀλλὰ καὶ πολλοὺς ἄλλους ἐπιστημονικοὺς κλάδους.[37]

Οἱ περισσότεροι Ἄγγλοι περιηγητὲς ἔψεγαν τὴν Ἐκκλησία καὶ τοὺς Φαναριῶτες γιὰ τὸ κακὸ μορφωτικὸ ἐπίπεδο τῶν Ἑλλήνων.[38] Οἱ Γάλλοι, ἀντιθέτως, διέκειντο πιὸ εὐνοϊκὰ ἀπέναντι στοὺς Φαναριῶτες, φαίνεται ὅτι γνώριζαν πολὺ περισσότερα πράγματα γι' αὐτούς, καὶ γενικότερα θεωροῦσαν ὅτι συνέβαλλαν στὴν ἀνάπτυξη τῶν Ἑλλήνων.[39] Ἡ ἐκ μέρους τῶν περιηγητῶν ἀναγνώριση τῆς συμβολῆς τῆς Ἐκκλησίας στὴν παιδεία θὰ ἐρχόταν σὲ ἀντίφαση μὲ τὴν περιφρόνηση μὲ τὴν ὁποία ἀντιμετώπιζαν τὸν ἑλληνικὸ κλῆρο. Οἱ κατὰ τὴ γνώμη τους ἀμαθεῖς, δεισιδαίμονες καὶ ὑποβαθμισμένοι κληρικοὶ δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ παρέχουν χρήσιμες γνώσεις ἢ νὰ συμβάλλουν στὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐκπαίδευσης. Ἀκόμη καὶ ὅταν κάποιος τύχαινε νὰ ἀναφέρει ὅτι πολλοὶ λόγιοι ἢ δάσκαλοι ἦταν κληρικοί, συνήθως βιαζόταν νὰ προσθέσει ὅτι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τὰ πρόσωπα αὐτὰ δὲν ἦταν καὶ τὰ πλέον φωτισμένα.

Γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ ὁ Leake ἦταν καλύτερα πληροφορημένος. Γνώριζε ἀρκετὰ γιὰ τὶς σχολὲς τοῦ Βουκουρεστίου καὶ τῆς Κωνσταντινούπολης, καὶ κυρίως θεωροῦσε ὅτι στὶς μέρες του ἡ ταχεία πρόοδος στὴν ἐκπαίδευση τῶν Ἑλλήνων ὀφειλόταν σὲ μεγάλο βαθμὸ στὴν ἀλλαγὴ τῆς ἀντιμετώπισης τοῦ ἑλληνικοῦ κλήρου. Τὴν ἐποχὴ τῆς Γαλλικῆς Ἐπανά-

37. *Ὅ.π.*, σ. 226 καὶ ἑξῆς.
38. Βλ. Helen Angelomatis-Tsougarakis, *ὅ.π.*, σ. 120.
39. Βλ. Georges Tolias, *ὅ.π.*, τ. 2, σ. 572 καὶ ἑξῆς.

στασης ἡ ἑλληνικὴ Ἐκκλησία, βλέποντας τὴ διάδοση τῶν γαλλικῶν δογμάτων τῆς ἐλευθερίας, ποὺ εἶχε ἐξαπλωθεῖ σὰν ἐπιδημία ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνες, καὶ ὑπὸ τὸν ἐξαναγκασμὸ τῆς Ὑψηλῆς Πύλης, εἶχε μὲ κάθε μέσο προσπαθήσει νὰ τὰ καταπνίξει. Ὁ Leake ὅμως πίστευε ὅτι ἡ στάση τῆς Ἐκκλησίας εἶχε πλέον μεταβληθεῖ καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰ. μερικοὶ ἀπὸ τοὺς πιὸ εἰλικρινεῖς ὑποστηρικτὲς τῆς παιδείας ἦταν κληρικοί.[40]

Τὸ φιλελεύθερο καὶ ἀταξικὸ πνεῦμα τῶν Ἑλλήνων ἀποτελοῦσε πάντοτε ἕνα ἀπὸ τὰ κύρια γνωρίσματά τους. Σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἐπίδραση τῶν γαλλόφερτων ἐπαναστατικῶν ἰδεῶν δημιουργοῦσε καταστάσεις, τὶς ὁποῖες οἱ Ἄγγλοι κυρίως ταξιδιῶτες σχολίαζαν μὲ ἔντονη ἀποδοκιμασία. Τοὺς ἐνοχλοῦσε ἰδιαίτερα ὅτι οἱ μορφωμένοι Ἕλληνες ἦταν, ἢ παρίσταναν ὅτι ἦταν, «φωτισμένοι» καὶ ἔδειχναν ἕνα σκεπτικισμὸ ἀπέναντι στὴ θρησκεία, ἐνῶ παρέμεναν ἐξίσου δεισιδαίμονες μὲ τοὺς ὑπόλοιπους συμπατριῶτες τους.[41] Ὅπως παρατήρησε ὁ ἱεραπόστολος Samuel Sheridan Wilson, «Οἱ μορφωμένοι Ἕλληνες, ἡ ἐλὶτ τῶν προικισμένων παιδιῶν τῆς Ἑλλάδας, συνηθίζουν νὰ ροφοῦν τὸ δηλητήριο τοῦ Βολταίρου καὶ τοῦ Ρουσσώ, ποὺ τὰ κείμενά τους ἔχουν μεταφραστεῖ στὰ ἑλληνικά. Συνάντησα Ἕλληνες ποὺ ὑποστήριζαν σθεναρὰ τὴν ψυχρὴ θεωρία τοῦ ντεϊσμοῦ, καὶ χρειάζεται ταλέντο γιὰ νὰ ἀντικρούσεις τὶς σοφιστεῖες τους».[42] Εἶναι ἴσως ἐνδεικτικὸ τῆς ἀποδοχῆς, ἢ τουλάχιστον τοῦ μὴ ἐξοβελισμοῦ, τῶν ὕποπτων, γιὰ πολλούς, γαλλικῶν ἰδεῶν ἀπὸ τὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα, ὅτι ὁ W. Jowett[43] ἀνακάλυψε μὲ φρίκη του στὴ βιβλιοθήκη τῆς σχολῆς τῆς Χίου τὰ ἅπαντα τοῦ Βολταίρου.

Ὁ Leake ὑποστήριζε ἐπίσης δύο ἀκόμη πράγματα σχετικὰ μὲ τὴν παιδεία τῶν Ἑλλήνων: α') ὅτι οἱ Ἕλληνες ποὺ διέθεταν κάποια δύναμη γενικὰ δὲν ἐνθάρρυναν τὴν παιδεία, διότι τοὺς ἐξυπηρετοῦσε νὰ παραμένουν οἱ συμπατριῶτες τους σὲ ἠθικὴ καὶ πολιτικὴ ἐξαθλίωση καὶ β') ὅτι οἱ πλούσιοι Ἕλληνες δὲν ἐνδιαφέρονταν γιὰ τὴ μόρφωση τῶν παιδιῶν τους, διότι δὲν προσέφερε σὲ αὐτὰ καμιὰ ἐπαγγελματικὴ ἀποκατάσταση, ἐκτὸς καὶ ἂν ἐπρόκειτο νὰ γίνουν κληρικοί. Ἐπίσης σημείωνε ὅτι οἱ ἐπι-

---

40. *Ὅ.π.*, σ. 173, 227-231.

41. Βλ. Helen Agelomatis-Tsougarakis, *ὅ.π.*, σ. 94.

42. *A Narrative of the Greek Mission: or Sixteen Years in Malta and Greece ...*, London 1839, σ. 206-7.

43. *Christian Researches in the Mediterranean from MDCCCXV to MDCCCXX*, London 1822, σ. 60.

κρατοῦσες συνθῆκες ἦταν τέτοιες πού ἀπέτρεπαν ἀκόμη καὶ τούς μορφωμένους ἀνθρώπους ἀπό τὴν ἐπιδίωξη περαιτέρω γνώσεων.[44]

Αὐτὸ πού οἱ ξένοι θεωροῦσαν κυρίως ὡς δεῖγμα τῆς πνευματικῆς ἀνάπτυξης τῶν Νεοελλήνων ἦταν ἡ βελτίωση τῆς νεοελληνικῆς γλώσσας καὶ ἡ διάδοση τῆς γνώσης τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς. Ὅλα τὰ ἄλλα τὰ ἔκριναν οἱ περισσότεροι ἀπὸ αὐτούς δευτερεύοντα. Μόνον ὁ Leake ἐπισήμαινε μὲ κριτικὴ διάθεση τὴν ἔλλειψη ἐνδιαφέροντος πού ἐπιδείκνυαν οἱ Ἕλληνες γιὰ ἄλλους τομεῖς, ὅπως ἦταν ἡ ἀρχαία ἱστορία, ἡ γεωγραφία, ἡ τοπογραφία, οἱ θετικὲς καὶ πολιτικὲς ἐπιστῆμες, καθὼς καὶ ἡ πολιτικὴ οἰκονομία.[45]

Τὴν ἴδια ἐποχὴ οἱ ξένοι παρατηροῦσαν μιὰ ἔντονη καὶ συστηματικὴ προσπάθεια τῶν Ἑλλήνων νὰ μάθουν ξένες γλῶσσες καὶ νὰ γνωρίσουν τὴν πνευματικὴ παραγωγὴ τῆς Δ. Εὐρώπης.[46] Ἡ τάση αὐτὴ ἦταν ἐξίσου ἢ καὶ περισσότερο ἐμφανὴς ἀπὸ τὴν προσπάθεια γιὰ ἐκμάθηση τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν. Ἦταν ἐπίσης κατανοητὸ ὅτι ἡ πρόοδος πού εἶχε συντελεστεῖ στὴ σκλαβωμένη Ἑλλάδα εἶχε προέλθει «σχεδὸν ὁλοκληρωτικὰ» ἀπὸ τούς Ἕλληνες τῆς Διασπορᾶς, καὶ σὲ πολὺ μικρότερο βαθμὸ ἀπὸ τούς Ἕλληνες τῆς Κωνσταντινούπολης.[47]

Πέρα ἀπὸ τὶς γενικὲς παρατηρήσεις, συχνὰ σχολιάζονται στὰ ταξιδιωτικὰ κείμενα τὰ σχολεῖα, οἱ λόγιοι καὶ τὰ ἑλληνικὰ βιβλία. Ὁ F. S. N. Douglas[48] δήλωνε μὲ κάποια ὑπερβολὴ ὅτι σχεδὸν καὶ τὸ πιὸ ἀσήμαντο χωριὸ εἶχε τὸ σχολεῖο του, ἀναφερόμενος προφανῶς στὰ «κοινὰ» σχολεῖα. Ὡστόσο, οἱ ταξιδιῶτες πρόσεχαν, ἢ σχολίαζαν στὰ κείμενά τους, σχεδὸν ἀποκλειστικὰ τὰ «ἑλληνικὰ» σχολεῖα καὶ τὶς μεγαλύτερες σχολὲς ἢ ἀκαδημίες. Φυσικά, οἱ ἱεραπόστολοι ἔδειχναν μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον ἀπὸ

---

44. *Ὅ.π.*, σ. 67. William Martin Leake, *Travels in Northern Greece*, London 1835, τ. 1, σ. 276, 331-2· τ. 4, σ. 49, 102-3, 388· καὶ *Travels in the Morea*, London 1830, τ. 2, σ. 61, 117. Πρβλ. καὶ John Cam Hobhouse, *A Journey through Albania and Other Provinces of Turkey in Europe and Asia to Constantinople during the Years 1809 and 1810*, London 1813, τ. 2, σ. 568.

45. *Researches in Greece*, σ. 235.

46. *Ὅ.π.*, σ. 171, 235. J. C. Hobhouse, *ὅ.π.*, τ. 1, σ. 71· τ. 2, σ. 569. W. Eton, *A Survey of the Turkish Empire...*, London [4]1809, σ. 329. C. N. Sonini, *Voyage en Grèce et en Turquie, fait par l'ordre de Louis XVI, et avec l'autorisation de la cour ottomane*, Paris 1801, τ. 1, σ. 320. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιῶτες στὴν Ἑλλάδα 1700-1800*, Ἀθήνα 1973, τ. 2, σ. 307.

47. W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, τ. 1, σ. 331-2. Τοῦ ἴδιου, *Researches in Greece*, σ. 170-1. Βλ. ἐπίσης Georges Tolias, *ὅ.π.*, σποραδικά.

48. *Ὅ.π.*, σ. 74.

τοὺς ἄλλους γιὰ τὰ ἐκπαιδευτικὰ πράγματα. Σὲ γενικὲς γραμμὲς ὅμως οἱ παρεχόμενες πληροφορίες εἶναι ἐπιφανειακὲς καὶ ἀποσπασματικές, καὶ ἡ κριτικὴ διάθεση τῶν ταξιδιωτῶν γιὰ τὸ ἐπίπεδο τῶν σπουδῶν καὶ τὶς γνώσεις τῶν μαθητῶν πολὺ δυσμενής. Πολὺ εὐνοϊκότερα διατεθειμένοι, καὶ ἴσως μερικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς ἐντυπωσιασμένοι, ἦταν ἀπὸ τὶς σχολὲς τῆς Χίου, τῶν Κυδωνιῶν, τῆς Σμύρνης, καὶ καμιὰ φορὰ τῶν Ἰωαννίνων, στὶς ὁποῖες ἀφιέρωναν κάποια θετικὰ σχόλια.[49] Παρὰ τὴν ἐπὶ μέρους κριτική, ποὺ συχνὰ ἦταν σκληρὴ καὶ ἄδικη, οἱ περιηγητὲς κατέληγαν τελικὰ στὸ συμπέρασμα πὼς τὰ ὑπάρχοντα σχολεῖα συνέβαλλαν ἐξαιρετικὰ στὸν φωτισμὸ τῶν Ἑλλήνων.

Ὁ σχολιασμὸς τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου καὶ τῆς σύγχρονης πνευματικῆς παραγωγῆς ἀπὸ τοὺς ξένους προϋπέθετε στὶς περισσότερες περιπτώσεις καὶ μιὰ στοιχειώδη γνώση τῶν νέων ἑλληνικῶν. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ἀρκετοὶ ταξιδιῶτες, καὶ ὄχι μονάχα ὅσοι ἀπὸ αὐτοὺς παρέμειναν στὴ χώρα γιὰ πολλὰ χρόνια, εἶχαν ἐπιχειρήσει νὰ μάθουν νέα ἑλληνικὰ καὶ εἶχαν φθάσει σὲ ἕνα ἱκανοποιητικὸ ἐπίπεδο χειρισμοῦ τῆς γλώσσας, ἢ τουλάχιστον εἶχαν ἀποκτήσει κάποια γενικὴ ἰδέα. Αὐτὸ τοὺς ἐπέτρεπε νὰ παρακολουθοῦν κατὰ κάποιο τρόπο τὶς ἐκδόσεις, ἂν καὶ οἱ περισσότεροι ὄχι μόνο δὲν εἶχαν διαβάσει, ἀλλὰ οὔτε κὰν εἶχαν ἐξετάσει τὰ βιβλία ποὺ ἀνέφεραν. Μερικοὶ πληροφοροῦνταν τὶς νέες ἐκδόσεις ἀπὸ τὸν *Λόγιο Ἑρμῆ*. Οἱ παρουσιάσεις βιβλίων ἀπὸ τοὺς ξένους ἑλληνιστὲς στὸν γαλλικὸ καὶ γερμανόφωνο τύπο προσέφεραν πολλὰ στὴν πληροφόρηση εὐρύτερων στρωμάτων τῶν χωρῶν αὐτῶν.

Κοινὴ διαπίστωση ὅλων τῶν ταξιδιωτῶν στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο ἦταν

---

49. Οἱ πληροφορίες ποὺ εἶχαν οἱ περισσότεροι γιὰ τὶς Σχολὲς ποὺ ἐγκωμίαζαν δὲν ἦταν ἀπὸ πρῶτο χέρι. Περισσότερη προσοχὴ στὰ ἐκπαιδευτικὰ θέματα ἔδιναν οἱ ἱεραπόστολοι, ποὺ μᾶς παρέχουν καὶ πιὸ συγκεκριμένα στοιχεῖα γιὰ τὴ λειτουργία τους. Ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους οὐσιαστικὰ μόνο δύο Ἄγγλοι καὶ δύο Γάλλοι εἶχαν στὴν πραγματικότητα γνωρίσει ἀπὸ κοντὰ τὶς Σχολὲς τῆς Χίου καὶ τῶν Κυδωνιῶν. Βλ. W. Jowett, *ὅ.π.*, σ. 53, 60-64, 70-76. R. Clogg, «Two Accounts of the Academy of Ayavalik (Kydonies) in 1818-1819», *Revue des Études du Sud-Est Européen*, τ. 10 (1972), σ. 633-667. Τοῦ ἴδιου, «Ὁ Parsons καὶ ὁ Fisk στὸ Γυμνάσιο τῆς Χίου», *Ὁ Ἐρανιστής*, τ. 5 (1967), σ. 177, 193. P. E. Laurent, *Recollections of a Classical Tour through Various Parts of Greece, Turkey and Italy, Made in the Years 1818 and 1819*, London 1821, σ. 28. J. Fuller, *Narrative of a Tour through Some Parts of the Turkish Empire*, London 1830, σ. 516-7. A. F. Didot, *Notes d'un voyage fait dans le Levant en 1816 et 1817*, Paris 1826, σ. 381-5. M. L. J. comte de Marcellus, *Souvenirs de l'Orient*, Paris 1839, τ. 1, σ. 188-9.

ὅτι τὰ ἔντυπα σπάνιζαν. Ὡστόσο, καμιὰ φορὰ συναντοῦσαν μερικὲς «πραγματικὰ ἔξοχες» ἐκδόσεις. Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι στὰ σχόλιά τους γιὰ τὴν ἔλλειψη βιβλίων δὲν λάβαιναν καθόλου ὑπόψη τὰ ἐκκλησιαστικὰ βιβλία. Συχνὰ ἐπίσης ἐπανέρχεται ἡ παρατήρηση ὅτι δὲν ὑπῆρχαν παρὰ ἐλάχιστα σχολικὰ βιβλία. Θεωροῦσαν συνήθως ἀπαράδεκτο τὸ φαινόμενο νὰ διδάσκονται τὰ παιδιὰ ἀπὸ τὸ Ψαλτήρι καὶ τὴν Ὀκτώηχο. Μολονότι ἀρκετὲς φορὲς ἀναφέρονται στὴν ὕπαρξη βιβλιοθηκῶν, μοναστικῶν, σχολικῶν ἢ ἰδιωτικῶν, σπανίως γράφουν γιὰ τὰ ἔντυπα ποὺ βρίσκονταν σὲ αὐτές, ἐκτὸς ἂν ἐπρόκειτο γιὰ κάποια ἐντυπωσιακὴ σειρὰ ἀρχαίων κλασικῶν ἢ εὐρωπαϊκῶν βιβλίων, κι αὐτὸ διότι στὶς βιβλιοθῆκες τοὺς ἐνδιέφεραν κυρίως τὰ χειρόγραφα. Ἂν κρίνουμε πάντως ἀπὸ τὶς παρεχόμενες πληροφορίες, στὶς ἰδιωτικὲς βιβλιοθῆκες ποὺ εἶχαν δεῖ τὰ ξενόγλωσσα βιβλία ἦταν περίπου ἰσάριθμα μὲ τὰ ἑλληνικά, ἴσως διότι οἱ βιβλιοθῆκες αὐτὲς ἀνῆκαν σὲ ἐμπόρους καὶ γιατροὺς καὶ ὄχι σὲ ἱερωμένους ἢ δασκάλους.[50]

Στὴν πλειονότητά τους οἱ ξένοι ἔβλεπαν μὲ συγκατάβαση τὶς περισσότερες ἑλληνικὲς ἐκδόσεις, καὶ ὑπογράμμιζαν σχεδὸν πάντοτε ὅτι, ἂν καὶ ὑπῆρχε μιὰ ἐπαινετὴ αὔξηση στὴν κυκλοφορία νέων βιβλίων, τὰ δύο τρίτα ἀπὸ αὐτὰ ἀποτελοῦσαν μεταφράσεις ἀπὸ ξένες γλῶσσες καὶ ὄχι πρωτότυπη παραγωγή. Τὸ φαινόμενο αὐτὸ μπορεῖ νὰ βοηθοῦσε στὴ διάδοση τῶν γνώσεων καὶ τὴ γνωριμία μὲ τὴ Δ. Εὐρώπη, ἀλλὰ δὲν ἄφηνε περιθώρια γιὰ τὴν ἐπίδειξη πρωτοτυπίας, εὐφυΐας ἢ βάθους ἐκ μέρους τῶν συγγραφέων. Ἡ ἔλλειψη τῶν χαρακτηριστικῶν αὐτῶν ὀφειλόταν, κατὰ τὴν ἄποψη ὁρισμένων, στὴ μακροχρόνια σκλαβιά τους. Ἔτσι, ἡ πνευματική τους παραγωγὴ ἀποτελοῦσε εἴτε μιὰ ὠχρὴ ἀπομίμηση τῶν ἀρχαίων,[51] εἴτε μάταιη ἀπόπειρα πρωτοτυπίας ποὺ παραβίαζε κάθε καλὸ γοῦστο καὶ ἁπλότητα. Μόνον ὅταν στὸ ἀπώτερο μέλλον οἱ Ἕλληνες θὰ ἀνακτοῦσαν τὴν ἐλευθερία τους ὑπῆρχε ἡ ἐλπίδα νὰ ἀνακτήσουν καὶ τὴν ἀρχαία τους ἰδιοφυΐα καὶ γνώση.[52]

Κοινὴ παρατήρηση τῶν ξένων ἦταν πὼς οἱ σύγχρονοί τους Ἕλληνες ἦταν τελείως στερημένοι ἀπὸ κάθε καλὸ γοῦστο. Ὁ Leake ἐπιπλέον ἰσχυριζόταν ὅτι, παρὰ τὸν ἐπιδεικνυόμενο ἐνθουσιασμό τους γιὰ κάθε τι τὸ ἀρχαῖο ἑλληνικό, εἶχαν στὴν οὐσία μιὰ πολὺ ἀτελὴ γνώση τῆς ἀρχαιότη-

---

50. Helen Angelomatis-Tsougarakis, *ὅ.π.*, σ. 136-9.

51. Στὸ σημεῖο αὐτὸ χρησιμοποιοῦσαν τὴν κριτικὴ τοῦ ἴδιου τοῦ Κοραῆ, πρβλ. F. S. N. Douglas, *ὅ.π.*, σ. 78-79.

52. W. M. Leake, *Researches in Greece*, σ. 231, 233. H. Holland, *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia, etc., during the Years 1812 and 1813*, London 1815, σ. 151. J. C. Hobhouse, *ὅ.π.*, τ. 2, σ. 579.

τας καὶ μιὰ φανερὴ προτίμηση γιὰ τὴ γαλλικὴ καὶ ἰταλικὴ φιλολογία. Ἡ ἔλλειψη κλασικοῦ πνεύματος τόσο στὰ πεζὰ κείμενα ὅσο καὶ στὴν ποίηση τῶν Ἑλλήνων ἀποτελοῦσε μόνιμο ἀντικείμενο τῆς κριτικῆς τῶν περισσοτέρων περιηγητῶν.[53]

Παρὰ τὴν ἔντονη κριτικὴ σὲ γενικὸ ἐπίπεδο, ὅταν γινόταν ἀναφορὰ σὲ συγκεκριμένους Ἕλληνες λογίους συνήθως τὰ σχόλια ἦταν εὐνοϊκά. Κατ' ἀρχήν, ὅλοι ἐκτιμοῦσαν ἀνεπιφύλακτα καὶ ἐκφράζονταν μὲ κολακευτικὰ λόγια γιὰ τὸν Κοραῆ, τὸν ὑπερασπιστὴ καὶ κόσμημα τῆς Ἑλλάδας, ἂν καὶ οἱ περισσότεροι δὲν τὸν εἶχαν συναντήσει. Ἡ ἐκτίμησή τους δὲν βασιζόταν μόνο στὸ φιλολογικό του ἔργο ἀλλὰ καὶ στὴν «ἀόρατη δραστηριότητά του στὴν ὑπηρεσία τῆς χώρας του», «τὶς μετριοπαθεῖς καὶ φρόνιμες συμβουλές του πρὸς τοὺς συμπατριῶτες του» ποὺ προσπαθοῦσαν νὰ τοὺς ὁδηγήσουν σ' ἕνα μέσο δρόμο ἀνάμεσα στοὺς ἐπαναστάτες, ποὺ ἤθελαν νὰ προκαλέσουν ἐπανάσταση καὶ νὰ ἐγκαθιδρύσουν δημοκρατία, καὶ τὸν κλῆρο, ποὺ μαζὶ μὲ τοὺς δημογέροντες ἦταν ἀντίθετοι σὲ κάθε ἀλλαγὴ καὶ πρόοδο. Πίστευαν ὅτι ἡ ἀναγέννηση τῆς Ἑλλάδας θὰ προερχόταν ἐξίσου ἀπὸ τὰ γραφτὰ τοῦ Κοραῆ, τὰ ὅπλα τῶν Μανιατῶν καὶ τὸ ἐμπόριο τῆς Ὕδρας.[54]

Τὸ «Ὑπόμνημα» τοῦ Κοραῆ ἦταν γνωστὸ σὲ ἀρκετούς, ἀποτέλεσε ὅμως εἰδικὰ ἀντικείμενο διεξοδικῆς συζήτησης ἀπὸ τὸν Bartholdy, προκειμένου νὰ ἀναιρεθοῦν οἱ ἰσχυρισμοί του. Ὁ Bartholdy ἀναγνώριζε ὅτι ὁ Κοραῆς «est sans contredit le plus savant de tous les Grecs vivant aujourd'hui»,[55] διαφωνοῦσε ὅμως ριζικὰ μὲ τὴν ὡραιοποιημένη εἰκόνα τῶν Ἑλλήνων ποὺ παρουσιάζεται στὸ «Ὑπόμνημά» του. Ἔτσι στὸ βιβλίο του ἐπιχειρηματολογεῖ ἀναλυτικὰ προσπαθώντας νὰ καταδείξει τὰ τρωτὰ σημεῖα καὶ νὰ παρουσιάσει τὴν εἰκόνα τῶν Ἑλλήνων ποὺ ὁ ἴδιος πίστευε ὅτι ἀνταποκρινόταν στὴν πραγματικότητα, ἐπιμένοντας ἰδιαίτερα στὰ θέματα τῆς ἐκπαίδευσης, τῶν βιβλίων καὶ τὸ ρόλο τῆς Ἐκκλησίας.[56]

Συχνὰ οἱ περιηγητὲς ἀναφέρονται σὲ παλαιότερους Ἕλληνες λογίους,

---

53. Πρβλ. W. M. Leake, *ὅ.π.*, σ. 235.

54. W. M. Leake, *ὅ.π.*, σ. 186-193. Byron, *ὅ.π.*, σ. 182-3. J. C. Hobhouse, *ὅ.π.*, τ. 2, σ. 571. F. S. N. Douglas, *ὅ.π.*, σ. 32, 77-78. H. Holland, *ὅ.π.*, σ. 173. T. S. Hughes, *Travels in Sicily, Greece and Albania*, London 1820, τ. 2, σ. 24, 73. Βλ. καὶ Georges Tolias, *ὅ.π.*, σποραδικά.

55. J. L. S. Bartholdy, *Voyage en Grèce fait dans les années 1803 et 1804... Traduit de l'allemand par A. du C.*, Paris 1807, τ. 2, σ. 2.

56. Γιὰ τὴν ἀντίδραση τοῦ Κοραῆ καὶ τοῦ κύκλου του βλ. Georges Tolias, *ὅ.π.*, τ. 2, σ. 504 καὶ ἑξῆς.

ἀλλὰ λίγων μόνον τὰ ἔργα εἶχαν πραγματικὰ δεῖ ἢ κατὰ κάποιο τρόπο χρησιμοποιήσει. Ἕνας ἀπὸ τοὺς λογίους αὐτοὺς ἦταν ὁ Μελέτιος, γιατὶ ἔκαναν χρήση τῆς *Γεωγραφίας* του. Μολονότι δὲν ἔλειπε ἡ κριτικὴ στὰ σφάλματά του, ἰδίως ἀπὸ τὸν Leake, συνήθως ἀναγνωριζόταν ἡ χρησιμότητα τοῦ ἔργου γιὰ τοὺς Ἕλληνες, ἀλλὰ καὶ γιὰ τοὺς ἴδιους τοὺς ταξιδιῶτες.[57] Μερικὲς φορὲς ἀναφέρονταν ἐπίσης ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης καὶ ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης. Ὁ Leake μάλιστα σημείωνε ὅτι οἱ Ἕλληνες τοὺς ὀφείλουν μεγάλη εὐγνωμοσύνη.[58]

Ἀπὸ τοὺς συγχρόνους τους λογίους ἀναφέρονται πολλοὶ περισσότεροι, μερικοὶ μόνον παρεμπιπτόντως, ἄλλοι μὲ μεγαλύτερη συχνότητα καὶ συνήθως σὲ συσχετισμὸ μὲ τὴν ἔκδοση κάποιου βιβλίου ἢ τὴ σχέση τους μὲ μία Σχολή. Τὶς περισσότερες φορὲς δὲν γίνεται συγκεκριμένη ἀξιολογικὴ κρίση τοῦ ἔργου ἢ τῆς προσωπικότητας γιὰ τὴν ὁποία γίνεται λόγος. Σπάνια, ὅπως συνέβαινε μὲ τὸν Κοραῆ, ἐκφράζονταν μὲ θερμὰ καὶ εὐνοϊκὰ λόγια γιὰ κάποιον ποὺ δὲν εἶχαν γνωρίσει προσωπικά.

Ὁ Leake[59] φαίνεται ὅτι γνώριζε καὶ ἐκτιμοῦσε ἰδιαίτερα τὸ ἔργο τοῦ Λάμπρου Φωτιάδη, τὸν ὁποῖο ἀποκαλεῖ «ἕναν ἀπὸ τοὺς πιὸ μορφωμένους, ἀφοσιωμένους στὸ ἔργο τους καὶ ὑποδειγματικοὺς Νεοέλληνες». Τέτοιοι ἐξαιρετικοὶ ἔπαινοι δὲν ἀπαντοῦν πολὺ συχνά. Σὲ μερικὲς περιπτώσεις οἱ ξένοι, μετὰ τὴ γνωριμία τους μὲ κάποιους λογίους, ἐκφράζονταν πολὺ κολακευτικὰ γι' αὐτούς. Ὁ Κ. Βαρδαλάχος εἶχε ἐντυπωσιάσει τὸν Jowett,[60] ὁ ὁποῖος καὶ τὸν χαρακτήρισε «πραγματικὸ Σωκράτη». Στὸν γαλλικὸ τύπο ἐπίσης ὁ Κοδρικᾶς εἶχε ἀποκληθεῖ «un Athénien digne du siècle de Périclès».[61]

Σὲ μερικὲς περιπτώσεις ἀναφαίνονταν διαφωνίες στὶς κρίσεις τῶν ταξιδιωτῶν γιὰ ὁρισμένους λογίους. Ὁ Ἀθανάσιος Ψαλίδας π.χ. μὲ τὸν ἐπιθετικό του τρόπο εἶχε δημιουργήσει ἀντιπάθειες. Ἔτσι, οἱ ἀπόψεις γιὰ τὸ πρόσωπό του ἦταν μοιρασμένες. Ἄλλοι τὸν θεωροῦσαν ὡς ἕνα ἀπὸ τοὺς πιὸ μορφωμένους Ἕλληνες, γιὰ τὸν ὁποῖο δὲν μποροῦσες παρὰ νὰ μιλήσεις ἐγκωμιαστικά, ἐνῶ ἄλλοι ὑποβάθμιζαν τὶς γνώσεις καὶ τὰ προσόντα του.[62] Ὁ Γεώργιος Σακελλάριος καὶ ὁ Ἰωάννης Βηλαρᾶς συγκαταλέγον-

57. W. M. Leake, *ὅ.π.*, σ. 171-3, 231. J. C. Hobhouse, *ὅ.π.*, τ. 1, σ. 86-7. H. Holland, *ὅ.π.*, σ. 348, 389. T. S. Hughes, *ὅ.π.*, τ. 2, σ. 287-8.

58. *Ὅ.π.*, σ. 77-78, 229. H. Holland, *ὅ.π.*, σ. 43-44. W. Jowett, *ὅ.π.*, σ. 43.

59. *Ὅ.π.*, σ. 91.

60. W. Jowett, *ὅ.π.*, σ. 69-70, 413.

61. Georges Tolias, *ὅ.π.*, τ. 2, σ. 440.

62. Γεώργιος Σούλης, «Πῶς εἶδαν τὸν Ἀθανάσιο Ψαλίδα οἱ ξένοι περιηγηταί»,

ταν ἐπίσης ἀνάμεσα στοὺς λογίους γιὰ τοὺς ὁποίους διίσταντο οἱ ἀπόψεις καὶ μάλιστα μὲ πολὺ ἔντονο τρόπο. Ὁ Hughes π.χ. καταφερόταν ἔντονα ἐναντίον καὶ τῶν δύο αὐτῶν, ἐνῶ ἀντιθέτως ὁ Leake καὶ ὁ Holland[63] ἐκφράζονταν πολὺ κολακευτικὰ γι' αὐτούς. Ὁ κατάλογος μὲ τὶς ἀναφορὲς σὲ Ἕλληνες λογίους θὰ μποροῦσε νὰ αὐξηθεῖ πολὺ μὲ ποικίλα παραδείγματα.

Τομὴ στὴ συνηθισμένη παρουσίαση τῆς ἑλληνικῆς φιλολογικῆς παραγωγῆς μέσω βιβλιοκρισιῶν καὶ ταξιδιωτικῶν βιβλίων ἐπιτελεῖται τὸ 1825 μὲ τὴν ἔκδοση τῆς *Λευκοθέας* ἀπὸ τὸν Carl Iken,[64] ὁπότε ἐπιχειρεῖται μιὰ ὁλοκληρωμένη καὶ κατὰ τὸ δυνατὸν σφαιρικὴ θεώρησή της. Ἀλλὰ ἤδη στὴν οὐσία ἔχουμε περάσει σὲ ἄλλη ἐποχή.

Ἀπὸ τὴν πολὺ γενικὴ καὶ σύντομη ἐξέταση ἑνὸς εὐρύτατου καὶ πολύπλοκου θέματος, ποὺ μόλις ἔχουμε ἀρχίσει νὰ τὸ προσεγγίζουμε, μποροῦμε νὰ συναγάγουμε πρὸς τὸ παρὸν τὰ ἀκόλουθα. Κατ' ἀρχήν, ὅτι γιὰ νὰ ἔχουμε μιὰ πλήρη εἰκόνα τοῦ τί γνώριζαν καὶ συνακόλουθα τοῦ τί ἀντιλήψεις εἶχαν οἱ ξένοι γιὰ τὸν ἑλληνικὸ διαφωτισμὸ χρειάζεται πιὸ συστηματικὴ ἔρευνα στὸ ἐξωτερικὸ ποὺ δὲν ἔχει γίνει ἀκόμη. Ἀπὸ τὰ ὅσα μέχρι στιγμῆς ἔχουν μελετηθεῖ φαίνεται ὅτι λίγοι ξένοι εἶχαν, ἢ ἐπιζητοῦσαν νὰ ἀποκτήσουν, μιὰ πλήρη εἰκόνα τῶν ἀλλαγῶν ποὺ εἶχαν συντελεστεῖ ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ διαφωτισμοῦ. Λίγοι μόνον ὑποστήριζαν ὅτι ἡ κατάπτωση καὶ ὁ ἐκφυλισμὸς τῶν Ἑλλήνων ἦταν μιὰ κατάσταση ἀνεπανόρθωτη. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ αὐτοὺς εἶχαν συνείδηση ὅτι πραγματικὰ συντελοῦνταν σημαντικὲς ἀλλὰ βραδεῖες ἀλλαγές. Αὐτὲς τὶς θεωροῦσαν θετικὲς καὶ τὶς ἐπικροτοῦσαν, ἔστω καὶ ἂν ἀσκοῦσαν ἐπὶ μέρους κριτικὴ καὶ συχνὰ

Ἠπειρωτικὴ Ἑστία, τ. 1 (1952) 501-6. Βλ. ἐπίσης F. S. N. Douglas, *ὅ.π.*, σ. 77. C. R. Cockerell, *Travels in Southern Europe and the Levant, 1810-1817. The Journal of C. R. Cockerell edited by his son Samuel Pepys Cockerell*, London 1903, σ. 237. William Turner, *Journal of a Tour in the Levant*, London 1820, τ. 1, σ. 143. Ὁ Frederic North σ' ἕνα γράμμα του στὸν γαμπρό του λόρδο Sheffield τὸν Μάιο τοῦ 1811 ἀποκάλεσε τὸν Ψαλίδα «a coxcomb of considerable erudition», British Library, Add. Ms 61982, φ. 41α.

63. *Ὅ.π.*, τ. 2, σ. 57, 74. W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, τ. 1, σ. 344-5· τ. 3, σ. 300-1. H. Holland, *ὅ.π.*, σ. 163, 256-7, 366, 370, 382.

64. *Leukothea, Sammlung von Briefen eines geborenen Griechen über Staatswesen, Literatur und Dichtkunst des neueren Griechenlands*, I-II, Leipzig 1825. Δύο χρόνια ἀργότερα ὁ Iken συνέχισε τὴν παρουσίαση τοῦ ὑλικοῦ γύρω ἀπὸ τὴ νεοελληνικὴ φιλολογία μὲ τὸ ἔργο του *Εὐνομία, Darstellungen und Fragmente neugriechischer Poesie und Prosa. In Originalen und Übersetzungen. Aus englischen und französischen Werken, und aus dem Munde geborener Griechen entlehnt. Mit Beiträgen von verschiedenen Verfassern...*, Grimma 1827.

υἱοθετοῦσαν μιὰ ἀφ' ὑψηλοῦ στάση. Τὸ οὐσιαστικό τους συμπέρασμα ἦταν ὅτι γιὰ τοὺς Ἕλληνες δὲν ὑπῆρχε ἄμεση γιατρειὰ στὰ δεινὰ τῆς σκλαβιᾶς. Ἀπελευθέρωση δὲν μποροῦσαν καὶ οὔτε ἔπρεπε νὰ περιμένουν ἀπὸ τοὺς ξένους. Τὸ μόνο σωστὸ καὶ βέβαιο φάρμακο ποὺ πολλοὶ ξένοι πρότειναν γιὰ τὴν ἀναγέννηση τῶν Ἑλλήνων (κι ἕνας ἀπὸ αὐτοὺς μάλιστα, ὁ Leake, στὰ ἑλληνικὰ) ἦταν «Νὰ φωτισθῆτε». Κι ἔκριναν ὅτι βρίσκονταν σὲ καλὸ δρόμο.

ΕΛΕΝΗ ΑΓΓΕΛΟΜΑΤΗ-ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ